

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Конспект лекцій за темою
“Канонічне право православних і католицької церков”

Для студентів юридичного факультету
всіх форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2013

УДК 348:[272/273+271.2](073)
Р36

Рекомендовано до видання методичною радою юридичного факультету Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 3 від 28.10.2013.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, протокол № 3 від 07.10.2013.

Укладач

І. П. Мозговий, доктор філософських наук, професор,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Рецензенти:

О. П. Бойко, доктор філософських наук, професор,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”;

В. О. Цикін, доктор філософських наук, професор,
Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

Релігієзнавство [Текст] : конспект лекцій за темою “Канонічне право православних і католицької церков” / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України” ; [уклад. І. П. Мозговий]. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2013. – 60 с.

Видання містить аналіз проблеми сутності, специфіки і структури феномену канонічного права в православ'ї й католицизмі, закономірностей його розвитку, покликане поглибити самостійне вивчення однієї з актуальних тем дисципліни “Релігієзнавства”.

Призначене для студентів юридичного факультету всіх форм навчання.

УДК 348:[272/273+271.2](073)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. КАНОНІЧНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА	5
Розділ 2. КАНОНІЧНЕ ПРАВО ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ	7
Розділ 3. КАНОНІЧНЕ ПРАВО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ.....	35
ВИСНОВКИ	57
КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ.....	58
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	59

ВСТУП

У процесі розвитку сучасних європейських і американських держав (та й не тільки їх) велику роль відігравало християнство. А такий його своєрідний вияв, як *канонічне право*, у свою чергу, займало особливе місце в процесі формування загальноєвропейської правової культури в Середні віки. Власне, кожна провідна конфесія виробляла свою систему канонічного права, але нині мова піде лише про канонічне право православних і католицької церков.

Вже сама історія держави і права зарубіжних країн належить до тих суспільних наук, які прийнято називати історико-правовими, бо вони мають пряме відношення як до науки історії, так і до науки про державу і право.

Про вплив канонічного права на практичне правове життя можна сказати, що він ішов як “в ширину”, так і “в глибину”. Основна причина поширення і впливу канонічного права полягала в тому, що духовенство, яке діяло скрізь і контролювало всіх через турботу про душу, сповідь і уявлення про покаєння, поставало як однорідна ідеологічна сила, частково перетворена в складно диференційовану систему служби й управління. Для Західної Європи в цілому справедливо те, що світський правопорядок, органи управління та правосуддя державної влади ще в період пізнього Середньовіччя в дійсності сильно поступалися церковним порядкам. Правові ж системи в країнах Східної Європи формувалися під впливом канонічного православ'я, яке надалі перетворилося на окрему галузь права, а в Північній Європі – під впливом канонічного права протестантизму.

Реформація в XVI столітті частково підірвала позиції Римо-Католицької церкви і послабила вплив її канонічного права. На Тридентському соборі (1545–1563), який хоча й проходив під гаслами Контрреформації, було здійснено корінний перегляд норм канонічного права, зокрема рішення самого собору. Але, навіть потіснене Реформацією, канонічне право продовжувало залишатися в західноєвропейському суспільстві в Новий час не тільки своєрідним юридичним феноменом, а й важливим духовним чинником, що безпосередньо вплинув на правову культуру і духовне життя католицьких країн. Те ж саме можна сказати про православний світ, хоча сфера його поширення й менша. Все це засвідчує актуальність питання поглибленого вивчення систем канонічного права.

Враховуючи те, що канонічне право – це ціла епоха в історії європейського права, для нас важливим є з'ясування як загальних принципів, положень, конституційних основ системи і становлення канонічного права, що складає самостійний етап у розвитку європейського права, так і зв'язок релігії з правовою системою, вплив першої на становлення останньої, що завжди складало певний етап процесу духовно-культурного розвитку.

Розділ 1

КАНОНІЧНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА

Дослідники виділяють різні типи правових систем. В основу їх типології береться, на думку німецьких вчених К. Цвайгерта і Г. Кетца, 5 факторів:

- а) походження й еволюція системи;
- б) своєрідність юридичного мислення;
- в) специфічні правові інститути;
- г) природа джерел права і способи їх тлумачення;
- д) ідеологічні фактори.

Російський вчений А. Х. Саїдов визначив таку групу критеріїв:

- історія правових систем;
- система джерел права;
- структура правової системи;
- провідні інститути і галузі права.

Слід віддати належне українським і російським теоретикам права – авторам підручників з теорії держави і права, які спеціально присвятили розділ “правовим системам світу” (або позначили його як “порівняльне правознавство”) і запропонували критерії типології правових систем світу.

З урахуванням цих точок зору професор О. Ф. Скакун із Харкова наводить таку сукупність критеріїв:

- спільність історичних коренів виникнення і подальшого розвитку;
- спільність основного юридичного джерела права (форми права);
- єдність у структурі системи права і норми права;
- спільність принципів регулювання суспільних відносин;
- єдність юридичної техніки.

Виходячи з цих критеріїв, здійснюється систематизація правових систем світу, серед яких виділяють і релігійно-правові системи:

1. Релігійно-общинний (традиційний) тип правової системи:

- буддійське право;
- християнське право;
- мусульманське право (в країнах, де іслам – державна релігія);
- індуїстське право (там, де індуїзм – державна релігія);
- іудейське (єврейське) право.

2. Далекосхідно-традиційний тип правової системи:

- китайське право;
- японське право.

3. Звичаяно-общинний тип правової системи:

- африканське право (країни континентальної Африки, Мадагаскар).

Мусульманська правова система була виділена на I Міжнародному конгресі в 1900 р., потім А. Есменом (1905), Г. Созер-Холлом (1913), Товариством порівняльного законодавства (1916), Дж. Вігмором (1928), К. Цваргертом і Г. Кетцем (1984), А. Х. Саїдовим (1993). До того ж Р. Давид виділяє групу релігійно-правових систем; А. Есмен канонічне право; Г. Созер-Холл – семітську правову систему; Дж. Вігмор – іудейську, китайську, японську, церковну, англіканську правові сім'ї; К. Цваргерт і Г. Кетц – індуїстське право; А. Х. Саїдов – японське право (примикає до романо-германської сім'ї), індуїстське право, звичаєве право Африки, далекосхідне право.

Отже, релігійне право є однією з правових систем, яке діє поряд з іншими в державах з так званими змішаними правовими системами. В історії права найбільш розвиненими релігійно-правовими системами можна вважати християнське право (в якому канонічне право часом ототожнюють із католицьким правом, а церковне – з православним), мусульманське право, буддійське право, іудейське (єврейське) право, індуїстське право, а також сінтоїстське право і зороастрійське право, які теж мали вплив на розвиток права в країнах їхнього поширення.

Канонічне право постає як корпус права, встановлений відповідно до церковних канонів і заснований на консенсусі релігійної громади. Канонічне право, крім регулювання життя священнослужителів (*clerici*), поширювалось на багатостороннє життя мирян (*laici*), а також меншини, які не належать до християнської общини.

Звичайно ж, найбільш впливовим є християнське право, у якому можна виділити канонічне право католицької церкви, канонічне право східних церков, канонічне право православних церков і канонічне право протестантських церков. Його витоки простежуються в римському і старозавітному праві, правилах Вселенських і Помісних Соборів, відповідних Статутах та інших сучасних документах християнських церков.

Норми християнського права мають поширення передусім в європейських і американських країнах, проте сфера їх дії дуже обмежена, оскільки церква в таких країнах відокремлена від держави. Правила в основному поширюються тільки на служителів церкви, а також регулюють дуже обмежене коло питань особистого статусу, наприклад, шлюб і вінчання, поховання, ведення метричних записів тощо. Незважаючи на це, історичний розвиток цього права має велике значення для розуміння процесів, які відбуваються в духовному розвитку суспільства.

Існує помітна різниця в чисельності прибічників різних течій християнства (католики – 1 млрд., протестанти – 350 млн., православні – 120 млн., давні східні церкви – до 30 млн. чол.). Хоча щодо України можемо говорити про переважаючий вплив канонічного права Православної церкви, яке, звичайно ж, перебувало в різних формах взаємин із канонічним правом Католицької церкви.

Розділ 2

КАНОНІЧНЕ ПРАВО ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ

1. Дослідження. Вивчення канонічного права на Сході розпочалося з перших століть нашої ери у вищих школах енциклопедичного характеру (Афіни, Александрія, Антіохія, Бейрут, пізніше – Константинополь). У цих школах-університетах, де і після видання Медіоланського едикту (313), що легалізував християнство, переважали професори-язичники, юридичну освіту одержали св. отці *Василій Великий*, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст та ін. Коли в 529 р. імператор Юстиніан I (527–565) заборонив язичникам викладати у вищих школах, більша частина цих шкіл закрилася. Університети залишилися лише в Константинополі й Бейруті. У 634 р. була закрита й Бейрутська школа.

В епоху Македонської династії (867–1056) правознавці Константинопольської школи брали участь у виданні збірників правових норм як посібників для суддів (“Прохірон”, “Епанагога” і “Василіки”). У XI ст. в монастирі св. Георгія (Константинополь) була відкрита перша спеціальна юридична школа. Падіння Константинополя (1453) поклало кінець успіхам церковного правознавства на грецькому Сході.

Лише на межі XVIII–XIX ст. у Греції з’являється новий канонічний збірник із тлумаченнями – “Підаліон” (“Кормча”), укладений святим *Никодимом Святогорцем* та ієромонахом *Аганієм*. У 1852–1859 рр. за редакцією *Ралі* і *Потлі* в Афінах вийшла 6-томна “Синтагма Божественних і святих Канонів”. З праць грецьких каноніків Нового часу на увагу заслуговують дослідження *Алівізатоса*, *Конідаріса*, *Григорія Панамихайлу*, митрополита *Максима (Христонулоса)*. Працювали в цій галузі й інші каноністи – єпископ *Никодим (Мілаш)* (Сербія), єпископ *Андрій (Шагуна)*, *К. Попович* (Румунія), *К. Цанков* (Болгарія).

В Україні й Росії церковне право спочатку вивчалось, виходячи з практичної точки зору. Лише на поч. XVIII ст. простежуються перші спроби його наукового вивчення. У кінці XVIII ст. було введено викладання церковного права в Московській духовній академії. Після реформи 1808 р. в академіях почалося викладання курсу канонічного права. З 1835 р. канонічне право читається і на юридичних факультетах університетів Росії й України. Авторами перших вітчизняних збірників з канонічного права є протоієрей *І. Скворцов*, який викладав цю дисципліну в Київському університеті ім. св. Володимира, та митрополит *Євгеній (Болховітінов)*.

Перші наукові виклади системи церковного (канонічного) права в Росії здійснені єпископом *Іоанном (Соколовим)* (“Досвід курсу церковного законодавства”, 1851), професорами *М. К. Соколовим* (“3 лекцій по церковному праву”, 1874–1875), *І. С. Бердниковим* (“Короткий курс церковного права”, 1888), *М. С. Суворовим* (“Курс церковного права”, 1888–1890),

О. С. Павловим (“Курс церковного права”). Значна частина російських каноністів зосередилась на дослідженні джерел канонічного права.

У ХІХ–ХХ ст. в цій галузі успішно працювали юрист Г. А. Розенкампф, джерелознавець М. В. Качалов, філолог І. І. Срезневський, каноністи С. В. Троїцький, Я. М. Щапов, М. А. Заозерський, А. П. Лебедев, професор М. В. Зизиків, архієпископ Лолій (Юр’ївський), патріарх Сергій та ін.

2. Джерела. Серед джерел права Східна церква розрізняє джерела *матеріальні*, тобто законотворчі сили й органи (особи й інститути), які створюють правові норми, і *формальні* – документи, пам’ятники законодавства, у яких викладені ці норми. Джерелами церковного права в першому розумінні є: а) божественна воля Засновника і Глави Церкви, викладена в Писанні (божественне право); б) воля Церкви (церковне право); в) верховна державна влада (стосовно становища церкви в державі). Джерелами права в другому розумінні є: а) Святе Письмо і Святий Переказ; б) пам’ятники церковного законодавства і церковний звичай; в) державні закони, що стосуються церкви.

Головним джерелом канонічного права є Святе Письмо *Нового Завіту*, в якому викладені церковні правила і в якому приписи Старого Завіту поступаються своєю силою. Частина правил церковного влаштування і порядку, що передана апостолами усно, була введена в церкву за їх розпорядженнями. Тому перші християнські громади керувались тими нормами, які були наведені в Святому Письмі та Апостольському Переданні. Найвищим авторитетом користувалися правові норми, яким приписувалось апостольське походження. Найдавнішими з цих *псевдографів* є “Учення 12 апостолів” (“Дідахе”) (рубіж І–ІІ ст.), “Церковні канони святих Апостолів” (ІІІ ст.), “Настанови апостольські” (“Дідаскалія”) (ІІІ ст.) та приписувані єпископу Клименту Римському “Апостольські постанови” (кін. ІІІ – поч. ІV ст.). Надалі апостольські постанови згідно з потребами часу розвивали спадкоємці апостолів. Зрештою були вироблені *канони* (κανόν – пряма лінія, правило) – святі правила, зразки віри, покликані втілити в повсякденне життя святі догмати. До канонічного зведення належать **85 Правил святих Апостолів**, записаних у ІІІ–ІV ст.

Важливе місце серед церковних правил займають **190** канонів, прийнятих шістьма Вселенськими соборами, що зафіксовано в рішеннях Трульського собору: І (І Нікейський, 325), ІІ (І Константинопольський, 381), ІІІ (Ефеський, 431, з 1 посланням), ІV (Халкедонський, 451), “П’ято-шостий” (Трульський, 691), VII (ІІ Нікейський, 787). Практично рівнозначні постановам Вселенських соборів **335** правил десяти Помісних соборів – Анкірського (314–315), Неокесарійського (315), Гангрського (340), Антіохійського (341), Сердікського (347), Лаодікійського (364), Константинопольського (394), Карфагенського (421) з приєднанням до нього 1-м посланням, а також двох Помісних Константинопольських соборів – Двократного

(861) і Софійського (879). Трульський собор перераховує також **175** правил 13 святих отців церкви, які діяли в III (Діонісій і Петро Александрійські, Григорій Неокесарійський), IV (Афанасій, Феоділ і Тимофій Александрійські, Василій Великий, Григорій Ніський, Григорій Богослов, Амфілохій Іконійський), V (Кирило Александрійський, патріарх константинопольський Геннадій I, 458–471), а також VIII–IX ст. (патріарх константинопольський Тарасій, 784–806). Отже, у цілому православні церкви визнають 785 канонів (католицька – 554).

Церковне законодавство не вичерпувалося канонами, а доповнювалося *законодавчими актами*, виданими вищою владою помісних церков чи єпархіальних архієреїв (окреме церковне право), а також *правилами* та *статутами* монастирів, церковних братств і товариств (статуарне право корпорацій). Часом однакове з переказом значення в церковному праві мали *церковні звичаї*, за допомогою яких зберігався церковний переказ. Звичаї мали місце – найчастіше на місцевому рівні, – коли не було писаного закону. Проте, якщо згодом звичаї не зводилися церквою в ранг закону чи входили у суперечність із ним або протистояли істинам релігії, вони не могли мати місце в церковному праві. Невдовзі позитивне право витіснило звичаї з церковного права.

Джерелом церковного права є також державні закони (νόμοι) щодо церкви. Найважливішими пам'ятниками ромейського (візантійського) законодавства про церкву є:

- а) *Кодекс Феодосія* (імператора Феодосія II, 408–450) з 16 книг (імператорські конституції 312–437 рр.), у якому зібрано понад 3 000 постанов попередніх імператорів, зокрема з церковних справ (книга 16-та з 11 титулів); на Сході кодекс опублікований у 438 р. (був чинним до видання Кодексу Юстиніана), на Заході – у 439 р.; дійшов не повністю (книги 1–6 і 11 збереглися у фрагментах);
- б) *“Корпус цивільного права”* (Corpus juris civilis) імператора Юстиніана I, що включав 4 збірники, підготовлені в 529–534 рр. групою римських юристів на чолі з Требоніаном; це право стало основою майже всіх правових систем європейських країн і поширилося за межами Європи:
  - Інституції (Institutiones) Юстиніана (4 книги, виклад основ римського права для початкового навчання);
  - Дигести (Digestae, Πανδέκτα) Юстиніана (50 книг, збірник із 9 200 уривків із 2 000 творів 39 найвидатніших римських юристів II–VI ст., що мали силу закону); до них внесені інтерполяції (всілякі неоговорені зміни тексту);

- Кодекс (Codex) Юстиніана (12 книг, збірник із 4 652 фрагментів з імператорських конституцій 117–534 рр.; церковних справ стосуються перші 13 титулів 1-ї книги Кодексу);
  - Новели (Novellae) Юстиніана (168 нових новел, які видані після завершення кодифікації в 535–565 рр. і витлумачували попередні акти; багато з них стосуються церковних справ);
- в) *Еклога* (Εκλογία) (726 р., 18 титулів) імператорів Льва III Ісавра (717–741) і Константина V Копроніма (720–775);
- г) Прохірон (Ὁ Πρόχειρον νόμος) (879) імператора Василя I Македонянина (867–886) та його синів Льва VI Мудрого (870–912) і Константина (з 869); 13 із 40 його титулів стосуються церковних справ;
- д) Епанагога (Ἐπαναγωγή) (між 884–886), укладена Василем I і його синами Львом VI і Александром (871–913);
- е) Василіки чи Базиліки (Βασιλικός) (888–889, 60 книг) імператора Льва VI, поєднані з Синописом (Σύνοψις) та схоліями; церковних питань стосуються перші 4 книги Василік; Еклога, Прохірон і Василіки будувалися на законодавстві Юстиніана.

Для зручності користування укладалися збірники канонів – “Синтагма (Σύνταγμα), або Зібрання канонів” (50 титулів) Іоанна Схоластика, майбутнього патріарха константинопольського (565–577), “Збірник канонів” з 25 титулів (рубіж VI–VII ст.), “Збірник церковних канонів” у 3 частинах. Іоанн Схоластик уклав також “Збірник” державних законів щодо церкви (87 розділів). Поєднання державних законів (νόμοι) із церковними канонами (κάνωνες) отримало назву номоканонів (νόμοι + κάνωνες). Першим укладачем *Номоканону* на Сході був невідомий діяч – можливо, патріарх константинопольський Євтихій (577–582) чи патріарх Іоанн Постник (582–595), – який за імператора Маврикія (582–602) об’єднав “Синтагму” і “Збірник” Іоанна Схоластика. Пізніше особливим авторитетом користувалися Номоканон під назвою “Канонічна синтагма” (14 титулів), укладений якимось *Епантофаном* (можливо, патріархом Сергієм, 610–629), та Номоканон патріарха *Фотія* (858–867, 877–886).

До джерел церковного права належать тлумачення церковних канонів, складені в XII ст. авторитетними законодавцями грецької церкви *Іоанном Зонарою* (“Тлумачення на “Синтагму”, 1120), *Алексієм Арістіном* (“Тлумачення на “Синопис”, 1160) і *Феодором Вальсамоном* (1192). Заслуговують також на увагу візантійські збірники XIV ст. – “Скорочення канонів” *Константина Арменуполо* як одна з 6 частин його “Керівництва до законів” та “Синтагма Властаря”, чи “Зведення церковних законів” (1335, 24 відділи) ієромонаха й каноніка *Матвія Властаря*. Останній був церковно-юридичним довідником, що містив канони і цивільні закони.

У кожному його відділі були зібрані канони і закони за предметом регулювання. Невдовзі після її виходу “Синтагму Властаря” було перекладено сербською мовою; витяги з цього видання увійшли до “Законника” царя *Стефана Душана*; до кінця XVII ст. він був головною книгою для духовництва, суддів і взагалі юристів греко-слов’янського світу. У XIV ст. “Синтагму Властаря” перекладено церковнослов’янською мовою. Канонічний характер мали також визначення східних Помісних соборів.

Канони Вселенської церкви та церковно-цивільні постанови Ромейської імперії у вигляді номоканонів разом із християнством перейшли через Болгарію (де в IX ст. вони були перекладені церковнослов’янською) в Русь-Україну. Вони стали основою для місцевих збірників церковного права, що називалися *Кормчими книгами* (тобто книгами церковного управління). Перша така Кормча (*сербська*), передана (1262) болгарським деспотом Яковом Святославом київському митрополиту Кирилу II (1246–1281), була перекладена (1225) сербським архієпископом (з 1219) Савою з грецької на церковнослов’янську, і невдовзі, на Володимирському соборі (1274), прийнята до вжитку. Згодом поширилися *софійська* Кормча, що була складена новгородським архієпископом Климентом (1268–1291) і поєднувала Кормчу Кирила з державним законодавством Русі, *іосифська*, складена рязанським єпископом Іосифом (1284), та *зведені* Кормчі.

Окрім Кормчої книги, багато канонічних правил розташовувалися в *богослужбових книгах* (статутах, служебниках, требниках) і в різних *збірниках*, досить численних і різноманітних за змістом, у грамотах Вселенського патріарха до руських (тобто тих, які служили на території Русі-України) митрополитів, єпископів, князів.

Розвивалося в давньоруській церкві також самостійне законодавство, насамперед у рішеннях *Помісних соборів*, серед яких найвідомішим є Володимирський (1274). До історичних пам’яток церковного права належать також постанови і рішення з різних церковних питань, викладені деякими ієрархами Руської церкви. Серед них на увагу заслуговують передусім церковне правило київського митрополита Іоанна II (1080–1189) та відповіді новгородського владики Нифонта іноку Кирилу (XII ст.).

Візантійськими державними законами стосовно церкви, перенесеними в Русь-Україну через Номоканон, керувалися спочатку і давньоруські князі у визначенні прав і відомства Руської церкви, але при цьому бралися до уваги особливі потреби вітчизняного суспільства і церкви. Першими пам’ятниками Великих князів Київських є: а) церковний *статут князя Володимира* (980–1015), де вказувалися особи, які підлягали церковному суду, і справи, вилучені з відомства світського суду; б) *Статут князя Ярослава* (1119–1054), що підтверджував і розкривав статут

князя Володимира; в) *місцеві статuti і грамоти* удільних князів, видані за зразком попередніх тощо.

Після перенесення кафедри київського митрополита зі спустошеного монголами Києва спочатку в Володимир-на-Клязьмі (1299), а потім у Москву (1325), у Великому князівстві Московському виникають свої пам'ятники канонічного права. Цей процес прискорився після проголошення Московською (офіційно – “Руською”) православною церквою (РПЦ) своєї автокефалії (1448), а потім вимушеного визнання Московського патріархату (1589) з боку Вселенського патріарха. Законодавство розвивалося насамперед у творах *окремих ієрархів* і на *соборах РПЦ*, зокрема на соборі 1503 р. (про архієрейське мито), Московському соборі 1551 р., названому Стоглавом – його постанови розділені на 100 розділів – “глав” (про виправлення ряду церковних негараздів), соборі 1572 р. (про четвертий шлюб Іоанна IV Грозного), соборі 1580 р. (про заборону придбання землі монастирями), соборі 1590 р. (про затвердження першого Московського патріарха Іова), соборі 1621 р. (про перехрещення католиків), трьох Московських соборах XVII ст. (1667, 1675, 1681), котрі розглядали різні церковні питання, зокрема ті, які були пов'язані з боротьбою проти старообрядництва, та ін.

У XVII–XIX ст. було здійснено друковані *видання Кормчих* – іосифлянську (1650) за патріарха Іосифа (1642–1652), никонівську (1652) за патріарха Никона (1652–1667), катерининську (1787) за імператриці Катерини II (1762–1796) та інші видання аж до останнього (1834). За цими виданнями Кормча складалася з двох частин: а) дані про поставлення московських патріархів та канони (41 розділ); б) візантійське державне (церковне і цивільне) законодавство (29 розділів).

Виявляючи покровительство православної церкви, московська державна влада брала активну участь у церковних справах, і при укладанні законів турбувалася не тільки про її зовнішнє благополуччя, але й про внутрішнє влаштування. Тому історичні пам'ятники державного законодавства можуть служити такими ж пам'ятниками і для церковного права. До цих пам'ятників належать: а) *Судебник Іоанна III* (1497) і *Судебник Іоанна IV Грозного* (1551), що включали декілька статей, які стосувалися церковного суду; б) *Уложення царя Алексія Михайловича* (1649), у якому деякі розділи стосувалися церковного благочестя, церковної влади, суду над духовними особами тощо; в) *окремі укази*, що доповнювали ці постанови, а також багато різноманітних *грамот*, які давалися окремим церковним закладам і владі; г) усі пізніші численні *закони*, що стосувалися церковних справ (вміщені в хронологічному Повному Зібранні Законів Російської Імперії).

В Україні багато джерел канонічного права з'явилося в часи “золотої віку” українського церковного письменства (I пол. XVII ст.). Так, у 1620 р. в друкарні Києво-Печерської Лаври вийшов “*Номоканон*” (“законоправильник”) з передмовою Памви Беринди. У 1624 р. Захарія Копистенський здійснив його нове видання. У 1639 р. з київської друкарні вийшов “*Номоканон*” з передмовою архімандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили (відтворений у 1646 р. у Львові), потім його “*Катехізіс*”, “*Требник*” та інші праці. Переяславська угода (1654) і ліквідація Української церкви, яку поглинула церква Московська (1686), звели цю роботу практично нанівець.

За часів московського патріарха Іоасафа I (1634–1640) здійснене і перше московське видання “*Номоканону*” (1639); потім за патріарха Іосифа – друге видання (1651), а в часи патріаршества Никона – третє (1658). З 1687 р. при “*Малому Требнику*” друкується скорочене видання “*Законоправильника*” (117 статей із 226).

Після створення Петром I Священного синоду (1721), який спочатку очолював українець Стефан (Яворський) і який замінив не тільки патріарха, але й Помісні собори РПЦ, його визначення стали одним із джерел діючого права церкви. Зокрема, були видані *Височайші укази* та *Визначення Св. синоду*, а також особливі *статуту*, які безпосередньо стосувалися окремих частин церковного управління, й *окремі положення*.

Головне місце серед них належало *Статуту Духовних Консисторій* (1841, переглянутий 1883), як систематизованому зведенню законів щодо єпархіального управління. У цьому статуті, який включав 364 статті, після кількох загальних положень про межі, органи й основи єпархіального управління, були вказані: а) предмети єпархіального управління (православна віра, богослужіння, благоустрій церков, духівництво, парафії, церковне господарство); б) предмети єпархіального суду (вчинки та злочини духовних осіб, скарги на них і спірні цивільні справи між ними, справи про шлюби, посвідчення дійсності події шлюбу і народження, накладення епітимій); в) влаштування Консисторії та діловодство в ній.

Практичним джерелом права були діючі в Російській імперії *закони* у тих статтях, які стосувалися церковних справ і церковного управління (зокрема, у кодифікованому “Зведенні Законів Російської Імперії”). Багато указів друкувалися в періодичних виданнях – “*Церковном вестнике*”, “*Духовной беседе*”, “*Церковных ведомостях*”.

Важливим документом діючого в Росії права в XVIII – на поч. XIX ст. був *Духовний регламент* (1721), складений за вказівкою Петра I українцем, архієпископом Феофаном (Прокоповичем). Регламент складався з трьох частин: а) про причини створення Св. синоду; б) про справи, які підлягають управлінню Св. синодом; в) про посади духовних правителів.

За своїм характером він був не стільки зібранням законів у справах церкви, скільки інструкцією для нового церковного уряду і для церковної влади. У 1722 р. як доповнення до “Духовного регламенту”, вийшли “*Прибавлення про правила причету церковного і чину чернечого*” та “*Інструкція оберпрокурору*”.

Випускник Києво-Могилянської академії, український і білоруський письменник і культурний діяч, митрополит Георгій (Кониський) (1717–1795) видав “*Книгу про посади пресвітерів парафіяльних*”.

У 1830 р. замість “Кормчої” вийшла “*Книга правил*”. У 1879 р. в Петербурзі розпочате видання “*Повного зібрання постанов і розпоряджень по відомству Православного сповідання Російської імперії*” в 10 томах (церковне законодавство від часів Петра I до часів Єлизавети). У 1868–1917 рр. видано 11 томів “*Опису документів і справ, що зберігаються в архіві Святійшого Синоду*”. З 1905 р. закони, що стосуються церкви, розглядали Державна рада і Дума. У 1906 р. видаються “*Відзиви єпархіальних архієреїв з питань про церковну реформу*”, а в 1906–1907 рр. в “*Церковних ведомостях*” друкуються “*Журнали і протоколи засідань передсоборної присутності*” (вийшли окремим виданням у 1906–1909 рр.).

У цей час подією епохального значення для РПЦ став її Помісний собор 1917–1918 рр., який ліквідував канонічно ущербну синодальну систему церковного управління, що, вважається, остаточно зжила себе, і відновив патріаршество. Коротке *Визначення собору* від 4 листопада 1917 р. про відновлення патріаршества було доповнене цілим рядом розгорнутих *визначень* про органи вищої церковної влади: а) “*Про права й обов’язки Святійшого Патріарха Московського і всієї Росії*”; б) “*Про Священний Синод і Вищу Церковну Раду*”; в) “*Про коло питань, які підлягають веденню органів вищого церковного управління*”; г) “*Про порядок обрання Святійшого Патріарха*”; д) “*Про Місцеблюстителя Патріаршого Престолу*”; е) “*Про єпархіальне управління*”; є) “*Про приводи до розірвання шлюбу*”; ж) “*Про православну парафію*” (Парафіяльний Статут); з) “*Про вікарних єпископів*”; і) “*Про правове становище церкви в державі*”; к) “*Про монастирі та ченців*”; л) “*Про залучення жінок до діяльної участі на різних теренах церковного служіння*”. Вони склали справжній Кодекс РПЦ, що замінив Духовний регламент, Статут Духовних Консисторії та інші документи синодальної епохи. *Указом патріарха від 1923 р.* був визначений склад синоду і Вищої Церковної Ради, які розпустили *Указом патріарха від 18 липня 1924 року*.

У 1945 р. відбувся новий Помісний собор, який прийняв *Положення про управління Руською Православною Церквою* (воно замінило *Визначення собору 1917–1918 рр.*). За ним церква отримала назву “*Руської*” замість “*Російської*”, як це було в 1917–1945 рр. Архієрейський собор

1961 р. переписав це Положення в частині, що стосувалася парафіяльного управління, а Помісний собор 1971 р. затвердив зміни, внесені Архієрейським собором 1961 р., і відмінив рішення Великого Московського собору 1667 р. про старі обряди. У рік тисячоліття Хрещення Русі, з 6 до 9 липня 1988 р., у Троїце-Сергієвій Лаврі засідав новий Помісний собор РПЦ, серед документів якого найбільше значення мав нині діючий *Статут про управління Руської Православної Церкви*. На Архієрейському соборі 1989 р. цей Статут був доповнений *розділом VII* (“Екзархати”), за яким тодішні єпархії на території України склали у своїй сукупності Український екзархат Московського патріархату. У 1990 р. Українській православної церкві були “даровані” так звані “самостійність” і “незалежність” (ці поняття не передбачені канонами), що знайшло відображення в її нинішнім *Статуті про Управління Української Православної Церкви* (Московського патріархату – *I. М.*). Нарешті, у “Журнале Московской Патриархии” регулярно друкуються *визначення синоду й укази патріарха*. В окремих світських збірниках і періодичних виданнях друкуються також державні закони, що стосуються церкви.

3. Каноністика як наука. Канонічне право, з погляду православ'я, займає визначене місце в системі права. Канони (κάνονες) – правила віри, що відрізняються як від оросів (όρος) – догматичних визначень соборів, так і від законів (νόμοι) – постанов, виданих світською владою, й означають список книг Святого Письма, список кліриків та особливий літургійний жанр. *Предметом канонічного права як науки є канони в значенні дисциплінарних постанов – правил апостольських, соборних і святоотцівських.*

Паралельно з канонічним правом вживається й інший термін – церковне право. У західній юридичній літературі канонічне і церковне право розглядаються як дві різні дисципліни. Під канонічним правом там мається на увазі наука, що вивчає канони давньої Церкви і папські декретації, що увійшли до “Корпусу канонічного права” (Corpus juris canonici) – зведення, яке остаточно склалося на кінець Середньовіччя. Правові норми цього зведення стосуються не тільки церковних, але й світських правових відносин, що у середині ХХ століття входили в юрисдикцію церкви.

Таким чином, канонічне право мовою західної юридичної науки – це право, церковне за походженням, проте не винятково церковне за змістом. *Церковним же правом називають науку, предметом якої є правові акти, що регулюють церковне життя, незалежно від їхнього походження: стародавні канони, церковні постанови пізнішої епохи чи закони, видані світською владою.* Іншими словами, під канонічним правом розуміємо те право, що сформувалося в церкві в епоху Вселенських соборів на Сході і до кінця Середньовіччя на Заході, незалежно від того,

стосується воно церковних чи цивільних справ. А церковне право – це право, що стосується церкви, незалежно від законодавця. Їх відносини можна уявити у вигляді двох кіл, що взаємно пересікаються.

На Сході церковні відносини тільки частково визначаються канонічним правом, в основному ж – нормами пізнішого походження (як церковного, так і державного). Одночасно, за походженням джерел, “канонічне право” в православ’ї – лише частина сукупності церковно-правових актів. Звичайно, у візантійських “Номоканолах” завжди можна відокремити канони (κάνωνες) від законів (νόμοι). Але канони в греків завжди становили основу і серцевину церковного права, тому й до сьогодні для церковного законодавства вони служать незаперечним авторитетом і критерієм. Усе це означає, що в православ’ї канонічне і церковне право фактично тотожні.

Спираючись на започаткований у Римі поділ права на дві галузі – публічне (стосується держави) і приватне право (стосується інтересів окремих осіб), деякі каноністи намагаються віднести церковне (канонічне) право до одного з названих інститутів, або поділяють його на церковне публічне і церковне приватне право. Але зрощення священного і публічного права в язичницькому Римі, церковного права з державним законодавством у Константинівську епоху було лише історичним феноменом, який мав і свій початок, і свій кінець. Універсальне церковне законодавство не може бути частиною державного законодавства. Державне, публічне право будь-якого народу є продуктом його історії, а тому змінюється залежно від змін у житті народу. Навпаки, церква виводить своє право з Божественного Одкровення, даного людям назавжди, внаслідок чого першооснова церковного права вважається незмінною на всі часи, як незмінні догмати віри. Тому в православ’ї право Християнської Церкви розглядається як третя галузь права, нарівні з приватним і публічним (державним) правом.

Саме церковне право залежно від його джерел поділяється на *божественне* (природне), яке ґрунтується на Божественній волі, і *церковне* (позитивне) право у вузькому сенсі слова, засноване на точно встановлених законодавчих актах самої церкви. Залежно від того, чи йде мова про право, що регулює внутрішнє життя церкви або її відносини з іншими суспільними і політичними утвореннями, насамперед державою, розрізняють *внутрішнє* і *зовнішнє* церковне право. Церковне право розподіляють також на *писане*, коли відомі закони були видані, затверджені та письмово викладені компетентною законодавчою владою, і *звичаєве* (неписане), якщо воно зберігалось в церкві шляхом переказу. Нарешті, виділяють *загальне* церковне право (основні закони, обов’язкові для Вселенської церкви) і *часткове* (законодавчі акти, що діють в окремих помісних церквах).

Завдання канонічного права полягає в тому, щоб побачити систему церковного права, показати його походження і розвиток, вказати, що становить його незмінну основу. Це завдання містить у собі: а) відновлення історичного процесу формування дійсно церковного права одночасно з історією розвитку церковних інститутів; б) виклад норм права, в основу якого покладені Правила апостолів, соборів і отців; в) виклад діючого нині позитивного права окремих помісних церков; г) критичний аналіз існуючого церковного устрою, критерієм якого мають бути старі канони та реальні потреби сучасного життя.

Головним методом каноністики є *історико-догматичний* метод. Як церковна наука, канонічне право пов'язане з допоміжними богословськими дисциплінами (екзегетика, еклезіологія, моральне і пастирське богослов'я, літургіка, патрологія, церковна історія); як юридична дисципліна, воно входить у систему юридичних наук і пов'язане з рядом цих наук (римське право, звичаєве право слов'ян і германців, історія публічного і приватного права, нині діюче право "православних" держав, теорія права тощо). Не можна при його вивченні обійтися і без допоміжних дисциплін (археологія, дипломатика, текстологія, палеографія тощо).

4. Організація церковного управління. Православна (ὀρθόδοξος) церква розподіляється на частини, що у своїй сукупності складають єдину Вселенську церкву. Її першими правителями були апостоли, яким Засновник і Глава церкви дав усі духовні повноваження. З розширенням церкви апостоли встановили посади *дияконів* (δίακονος – служитель), потім *пресвітерів* (πρεσβύτερος – старійшина). Першим були довірені матеріальні потреби, другим – пастирська влада. Згодом свої повноваження апостоли передали обраним спадкоємцям, які отримали назву *єпископів* (ἐπίσκοπος – охоронець). Так у церкві утворилася ієрархія (священоначальство), а закликані до неї особи склали *клір* (κλήρος – жеребок, тут – наділ за жеребком). При встановленні в церкві нижчих посад (*читців, псаломщиків* та ін.), вони також були зараховані до кліру і склали його нижчий розряд. Решту членів церкви називали *миряними* (λαϊκοί – приналежний до народу). Надалі встановлені вищі посади *митрополитів* (чиї міста були матірними для інших єпископів), *екзархів*, найзначніші з яких стали *патріархами*.

Специфікою православ'я (ὀρθόδοξια) є те, що, на відміну від католицизму, воно не має єдиного церковного центру, хоча догматично Вселенська Православна Церква постає як єдине ціле. Вважається, що сфера її діяльності поширюється на весь світ. Проте історично склалося так, що її присутність і вплив проявляються переважно в Східній Європі, Росії, на Балканах, певною мірою на Близькому Сході, де вона називається Церквою Східною, і частково в Америці.

Вселенська церква складається з окремих помісних церков, ті – з менших адміністративних одиниць. Проте у своєму територіальному розмежуванні помісні церкви узгоджуються з політико-адміністративним поділом, з державними й адміністративними кордонами. Поряд з очевидними зручностями, цей принцип знаходить опосередковане обґрунтування в самих канонах (Трул. 8). Хоча межі помісних церков традиційно й мають тенденцію узгоджуватися з межами національно-державного розмежування, але певної норми щодо даного питання немає. Так, Московський патріархат, який історично мав юрисдикцію в межах Російської держави і Російської імперії, навіть за нових історичних умов і юридичних обставин після розпаду СРСР у 1991, претендує на свою “виняткову юрисдикцію” на всі країни колишнього СРСР, крім Грузії та Вірменії.

Сьогодні світове православ'я представляють насамперед **15 автокефальних** (αυτός – сам, κεφαλή – голова) церков, тобто незалежних від інших помісних церков. Тут діє юридичний принцип: ніхто не може дати другому більше прав, ніж він має їх сам. Тому засновувати нову автокефалію може єпископат Вселенської церкви або єпископат церкви вже автокефальної. Першими церквами, чия автокефалія була визнана Вселенськими соборами в IV ст., стали **Константинопольська, Александрійська, Антіохійська та Єрусалимська** церкви, котрі разом з Римською церквою склали пентархію церков, що мала місце в Пізній Римській імперії. На III Вселенському соборі в Ефесі (431) була визнана також автокефалія **Кіпрської** церкви.

Оскільки з VIII ст. східні християни не брали участі у Вселенських соборах і не визнавали їх, надалі питання про нову автокефалію чи ліквідацію старої вирішувалося на Сході єпископатом помісних церков, компетенція якого, на відміну від вселенського єпископату, поширюється лише в межах своєї церкви. Правом надати автокефалію новій помісній церкві від імені церкви кіріархальної (κυριακή οίκου – дім Господній), тобто півної, володів також собор, який включає єпископів, кліриків і мирян.

Пізніше за таким принципом Константинопольський патріархат надавав автокефалію (у деяких випадках неодноразово) **Болгарській** (927, 1235, 1945), **Сербській** (1219, 1557, 1879, 1920), **Елладській** чи Грецькій (1850), **Румунській** (1885) і **Албанській** (1937) церквам. Автокефалія може встановлюватися й іншим шляхом – це траплялося тоді, коли, наприклад, влада кіріархальної церкви схилилася в еретизм чи в розкол (Двокр. 15). У таких умовах після Флорентійського собору (1441) опинилася **Руська** церква, яка в 1448 проголосила власну автокефалію, що була визнана лише через 141 рік (1589). Згодом Руська (Російська) церква, за традиційним принципом, дарувала автокефалію **Грузинській** (1943), **Польській** (1948), **Чехословацькій** (тепер офіційно – “Чеських земель

і Словаччини”, 1951) і **Американській** (1970) церквам (остання офіційно називається “Православна церква в Америці” і лише Московським патріархатом і слов’янськими церквами – Болгарською, Польською, Сербською, Чехословацькою – визнається як автокефальна).

Оскільки з питання про порядок дарування автокефалії не існує ясно сформульованих загально визнаних норм, це породжує конфліктні ситуації як між самопроголошеними автокефаліями та їх кіріархальними церквами, так і між Константинопольським і Московським патріархатами, якщо останній наполягає на праві будь-якої автокефальної церкви дарувати автокефалію своїй частині. У Константинопольському ж патріархаті дотримуються думки, що встановлення автокефалії є прерогативою Вселенського собору, і тому всі пізніші автокефалії (після 787) розглядають як такі, що підлягають затвердженню собором.

У лютому 1996 Константинопольський патріархат здійснив “Патріарше і Синодальне Діяння про відновлення Патріаршого і Синодального Томосу 1923 щодо Православної Естонської Митрополії”.

На початку 2008 юрисдикційний конфлікт між Московським і Константинопольським патріархатами виник навколо території Китайської Народної Республіки (КНР) внаслідок реорганізації Константинопольським патріархатом своєї Гонконгської митрополії з включенням до її складу території КНР, що Священний синод Російської православної церкви на своєму засіданні 15 квітня 2008 розцінив як “посягання на права Китайської автономної православної церкви”, яка де-факто нині не існує, але історично розглядається Московським патріархатом як така, що знаходиться в його канонічній юрисдикції.

Виступаючи 26 липня 2008 перед присутніми представниками різних (канонічних і неканонічних) українських юрисдикцій у Києві, у рамках урочистостей з нагоди 1020-річчям “Хрещення Київської Русі”, 232-й Вселенський патріарх Варфоломей I (з 1991) зазначив, що поступка Київської митрополії Московському патріархату в 1686 була обумовлена “анексією” України Московським царством. Це означає, що Вселенський патріарх визнає РПЦ у межах до 1686 (тобто без Української церкви в її складі).

Ряд церков (зокрема Константинопольський, Антіохійський, Московський, Грузинський, Сербський, Румунський і Болгарський патріархати) мають єпархії та парафії поза територією своєї основної юрисдикції – у діаспорі, інші ж церкви (Александрійська, Єрусалимська, Кіпрська, Елладська) таких структур не мають. Практика поширення юрисдикції на етнічну діаспору створює ситуацію, за якої порушується принцип канонічних територій і втручання однієї помісної Церкви в справи іншої стає немичим.

Вжиті на початку 2000-х років спроби Московського патріархату підпорядкувати своїй юрисдикції парафії Західноєвропейського екзархату у Франції, а також запобігти переходу в Екзархат (у складі Константинопольського патріархату) значної частини парафій Сурозької єпархії закінчилися невдачею.

Ряд православних церков (Болгарська, Сербська, Грузинська) мали автокефалію і раніше, але потім тимчасово втрачали її. Траплялося також злиття кількох автокефальних церков в одну. Так, у 1920 р. три автокефальні церкви (Сербська, Карловацька і Черногорська), одна автономна (Босно-Герцеговинська) та частини Константинопольської й Буковинсько-Далматинської церков об'єдналися в єдину Сербську церкву, визнану Константинопольським патріархом у 1920 році.

Найчастіше автокефалія проголошувалася церквою, яка прагнула до незалежності, самостійно чи за підтримки світської влади, а вже потім вона знаходила підтримку в православному світі. Часом від проголошення автокефалії до її офіційного визнання проходили роки: Російська – 141 рік (1448–1589), Болгарська – 73 (1872–1945), Чехословацька – 37 (1951–1998), Грузинська – 26 (1917–1943), Польська – 24 (1924–1948), Румунська – 20 (1865–1885), Елладська – 17 (1833–1850), Албанська – 11 (1926–1937).

Вважається, що церква, яка володіє автокефалією, має самостійне джерело влади. Адже її перші єпископи, її глава поставляються своїми архієреями. Не випадково канони “тим, хто начальствує в ній” (тобто в автокефальній церкві – *I. М.*) надають право “без домагання... і без обмеження... самим здійснювати поставлення благоговійних єпископів” (3 Всел. 8). Оскільки для архіпастирської хіротонії потрібна участь мінімум трьох єпископів, а поставлення здійснюється на вакантну кафедру, це означає, що для автокефального буття церква повинна мати не менше 4 єпископських кафедр.

Звичайно, самостійність автокефальних церков носить обмежений характер, проявляючись тільки стосовно інших помісних церков, але не стосовно Вселенської церкви, частиною якої вони є. Не може бути й мови про самостійність окремої помісної церкви в галузі віровчення, яке єдине і зберігається Вселенською церквою від початку. Будь-яке розходження з істиною, яка зберігається всією церквою, тягне за собою випадання з церковного лона. Тому в галузі богослужіння самостійність автокефальних церков обмежена його обов'язковою відповідністю єдиному догматичному вченню і прагненням до одноманітності. Водночас автокефальна церква сама готує для себе миро, канонізує своїх святих, складає нові чинонаслідування, піснеспіви. Повною самостійністю автокефальна церква користується і в галузі адміністративної й судової діяльності.

З вересня 1961, коли відбулася I Родоська Всеpravославна нарада, ведеться (з перервами) практична підготовка Всеpravославного собору, який би розв'язав ряд загальноцерковних питань і проблем, але сьогодні перспектива його скликання залишається невизначеною.

Після 1991, незважаючи на загальне чисельне зростання і зростання впливу всередині Росії, Московський патріархат у плані світового впливу став поступатися лідируючими позиціями Константинополю, підтримуваному Сполученими Штатами Америки. Коли 9 жовтня 2007 делегація Московського патріархату залишила засідання Змішаної комісії з православно-католицького діалогу в Равенні, жодна з делегацій інших православних церков не наслідувала цьому прикладу, підтримавши лінію Константинопольської церкви. Ослаблення впливу Московського патріархату відбувається також і на території колишнього СРСР (без Грузії), яку він продовжує вважати своєю “канонічною територією”.

Усі автокефальні церкви рівноправні. Православ'я не визнає римокатолицької доктрини про намісництво Христа і непогрішимість римського єпископа. Проте в диптихах (поминальних списках) кожній церкві при розподілі місць на соборах, у рамках міжцерковного етикету відведене своє місце – “ранг честі” – у загальному ряду, і це місце закріплене твердо. Руська (Російська) церква займає в диптихах 5-те місце (після Константинопольської, Александрійської, Антіохійської, Єрусалимської церков). Ранг честі не має догматичного значення. В основі диптиха лежать такі принципи: а) давність церков; б) хронологічна послідовність проголошення автокефалії; в) політичне значення міст, що мають кафедри перших єпископів церкви.

Церкви очолюють патріархи (Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська, Сербська, Румунська, Болгарська, Грузинська), митрополити (Польська, Чехословацька) й архієпископи (Елладська, Кіпрська, Албанська, Американська).

Окрім автокефальних церков, існують ще *церкви автономні* (αὐτός – сам, νόμος – закон). Це поняття вживається щодо помісної церкви, яка має досить широку, але не повну самостійність. Прикладом цього може служити статус РПЦ до 1448 р., хоча сам термін “автономія” тоді ще не вживався. Головна відмінність між автокефальною й автономною церквами полягає в тому, що перша має самостійну ланку апостольської спадкоємності, а її єпископи, включаючи першого, поставляються її ж архієреями, тоді як автономна церква такої незалежності позбавлена, її перший єпископ поставляється вищою владою кіріархальної церкви. Остання затверджує також статус і статут автономної церкви.

Святе миро автономна церква отримує від церкви кіріархальної. Вона бере участь у витратах на утримання вищої влади кіріархальної церкви.

Перший єпископ автономної церкви підсудний вищій судовій владі церкви кіріархальної. Відносини з іншими церквами автономна церква здійснює через посередництво церкви кіріархальної.

Статус автономної церкви є проміжним, перехідним, тому в історії спостерігаються дві тенденції в долі автономних церков: а) доростання до автокефалії й отримання її; б) втрата автономії, перетворення на звичайний митрополичий округ чи єпархію. Сьогодні диптихи Вселенської Православної Церкви включають низку автономних церков, які перебувають в юрисдикції Константинопольського (Українська православна США, Українська православна Канади, Фінляндська православна, Естонська апостольсько-православна церкви, Критська архієпископія), Єрусалимського (Сінайська церква), Антіохійського (Північноамериканська митрополія), Московського (Японська, Китайська церкви) й Сербського (Охридська архієпископія) патріархатів.

Вселенське православ'я репрезентує також ряд *“позадиптихціальних”* (канонічно ізольованих) *церков*, які самостійно проголосили свою автокефалію і поки що не отримали її вселенського визнання хоча б найвпливовішими православними церквами. Це: Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська, Білоруська автокефальні православні церкви, Українська автокефальна православна церква (оновлена), Українська автокефальна православна церква канонічна, Українська апостольська православна церква, Українська істинно православна церква, Собороправна Українська автокефальна православна церква, Українська автономна православна церква Львова, Македонська і Чорногорська православні церкви, Російська істинно-православна церква, Могленська православна болгарська архієпископія в Македонії (вважає себе частиною Болгарської православної церкви). Хоча їх автокефалія ще не визнана, вони не мають догматичних відмінностей від церков канонічних, повторюють тернистий шлях до автокефалії ряду з них і, судячи з історичного досвіду, мають підстави автокефалію набути.

Найбільшою серед помісних православних церков є РПЦ. Русь була хрещена в 988, у 1037 її церква набула статусу Київської митрополії, яка в XIV ст. розкололася на дві: а) Московську і всієї Русі; б) Київську (Галицьку) і всієї Русі. Їх назви закріпилися після формального розмежування (1458), викликаного проголошенням Московською митрополією автокефалії (1448). У 1686 Московська патріархія (з 1589) поглинула Київську митрополію; у XX ст. ідея автокефалії в Україні відроджується.

Вищим органом церковної влади РПЦ (інша назва – Московський патріархат), згідно зі Статутом 1988 р., є Помісний собор, до складу якого входять архієреї, клірики, ченці та миряни. Собор очолює голова – Патріарх (Місцеблюститель). Собор обирає Президію (Голова і 8 заступників),

Секретаріат, голів, членів і секретарів своїх *робочих органів*. У період між помісними соборами повнотою вищої церковної влади володіє *Архієрейський собор*, членами якого є всі архієреї Помісного собору. Головою Архієрейського собору є Патріарх, а Президію становить *Священний синод*, який у міжсоборний період здійснює (на чолі з Патріархом) усю вищу владу й є відповідальним перед Помісним та Архієрейським соборами.

Предстоятель РПЦ управляє церквою разом зі Священним синодом, на засіданнях якого він головує. Він носить титул *Патріарха Московського і всієї Русі* й є єпархіальним архієреєм Московської єпархії. Сан Патріарха довічний. У випадку його смерті нового Патріарха обирає Помісний собор, а до того часу його обов'язки виконує Місцеблюститель.

Синод керує діяльністю таких *синодальних установ*: а) Управління справами (*канцеляріями* патріарха і синоду, *бібліотекою*, *відділами*, *архівом*); б) Господарське управління; в) Відділ зовнішніх церковних зв'язків; г) Видавничий відділ; д) Навчальний комітет; е) Пенсійний комітет.

Помісна церква поділяється на єпархії, якими керують єпархіальні архієреї (єпископи, архієпископи, митрополити). Як головний учитель православної віри, архієрей зобов'язаний сам проповідувати Слово Боже, повчати паству. За необхідності синод призначає на допомогу йому *вікарних єпископів*. Вищим органом, за сприяння якого архієрей управляє єпархією, є *єпархіальні збори* (з головуючим архієреєм), що обирають *заступника голови, секретаря та єпархіальну раду* (з головуючим архієреєм). Архієрею для здійснення ним виконавчої влади в єпархії допомагають *єпархіальне управління та інші єпархіальні заклади*, кожен з яких повинен мати свій *архів*. Єпархія поділяється на благочинні округи, очолювані *благочинними*. При благочинному можуть існувати *канцелярія й архів*.

Єпархії на території іншої країни (чи країн) можуть становити екзархат, вища влада на території якого належить *синоду* на чолі з *екзархом*. У Білоруському екзархаті ці функції виконує *Архієрейський собор* на чолі з екзархом. При синоді (соборі) діє *канцелярія*. Єпархії, що знаходилися на території України, в радянські часи становили Український екзархат. У 1990 р. *Українській церкві* була надана "самостійність", хоча вона залишилася в лоні РПЦ і (попри заяви) є залежною від неї ("самоврядною").

У Статуті УПЦ МП (прийнятому в 1990, зі змінами та доповненнями в 1992) зазначається: "Українська Православна Церква з'єднана з Помісними Православними Церквами через Руську Православну Церкву" (1.3), "Українська Православна Церква ... у своєму управлінні керується постановами Архієрейського Собору Руської Православної Церкви від 25–27 жовтня 1990 року та даним Статутом при повазі до державних законів і дотриманні їх" (1.4), до обов'язків Собору, зокрема, належить

“збереження ... канонічної єдності з Руською Православною Церквою” (3.6 б), “Предстоятель Української Православної Церкви обирається пожиттєво єпископатом Української Православної Церкви і благословляється (затверджується – *І. М.*) Святішим Патріархом Московським і всієї Русі” (5.2), “Ім’я Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України підноситься за богослужінням у всіх храмах і монастирях Української Православної Церкви після імені Святішого Патріарха Московського і всієї Русі” (5.5), Собор єпископів УПЦ здійснює “обрання її Предстоятеля – Митрополита Київського і всієї України та представлення його Святішому Патріархові Московському і всієї Русі для отримання Благословенної грамоти” (5.16).

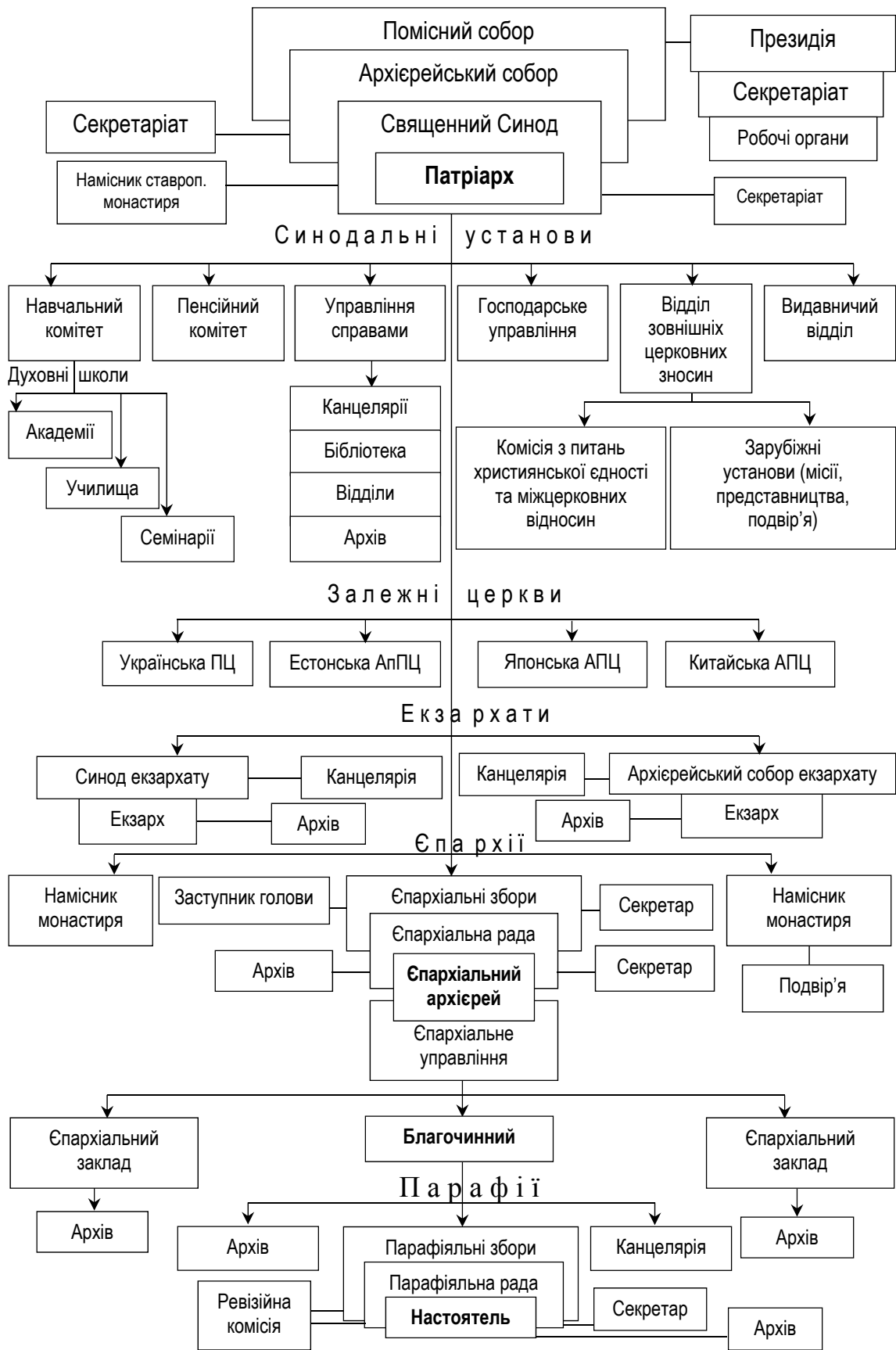
Структура УПЦ (МП), як й інших православних церков в Україні, нагадує структуру РПЦ. Сама Українська Православна Церква (Московського Патріархату) має приблизно таку чисельність парафій, яку нараховує Московський патріархат на території Російської Федерації.

Станом на 01.01.2013 УПЦ МП має 12 534 парафій, УПЦ КП – 4 536, УАПЦ – 1 205, тоді як в УАПЦ(о) 25 парафій, УАПЦ(Львова) – 1, УПЦ США – 115, УПЦ Канади – бл. 100, УПЦ – бл. 10; кількість парафій інших православних утворень в Україні невідома. Це означає, що теоретично єдина помісна церква України була б найбільшою в світі церковною інституцією православ’я (18 526 парафій, тоді як в Росії налічується дещо більше 12 тис. парафій, і навіть із закордонними єпархіями РПЦ має лише 17 608 парафій). Тільки розкол заважає українському православ’ю посісти провідне місце в релігійному світі, що могло б мати потужний вплив на всі аспекти життя нашого суспільства.

“Самоврядними частинами” РПЦ є Православна церква Молдови, Естонська православна церква, Латвійська православна церква, Білоруська православна церква, Російська православна церква закордоном (частина єпископату та вірних РПЦЗ виступила проти приєднання до РПЦ та утворила Синод РПЦЗ). Проте юрисдикція Московського патріархату над територіями України, Естонії, Молдови й Китаю оспорується.

Нижчими ланками структури РПЦ є парафії (громади), які мають органи управління: а) *парафіяльні збори* на чолі з *настоятелем* (священником), що контролює також роботу *архіву*; б) *парафіяльна рада* (як правило, очолювана настоятелем); в) *ревізійна комісія* на чолі з головою. Два останні органи та *секретар* обираються парафіяльними зборами. До складу парафіяльного причету входять *священик, диякон, псаломщик*. Для поглибленого вивчення Слова Божого парафія може створювати *недільні школи* (рис. 1).

Рисунок 1 – Система управління РПЦ

До структури РПЦ входять чоловічі та жіночі *монастирі* – ставропігальні (підлягають Патріарху) та парафіяльні (підпорядковуються єпархіальним архієреям). У Росії діє майже 650 монастирів і скитів, в Україні – більше 100 тільки значних монастирів.

Сьогодні усі монастирі РПЦ є гуртожитними і можуть мати *подвір'я*. Безпосереднє керівництво ними здійснюють *намісники* (ігумени, архімандрити). В управлінні навчального комітету перебувають *духовні школи* (академії, семінарії, училища), що канонічно входять у структуру єпархій. Усього в Росії зараз діє 4 духові академії, 55 семінарій і 185 духовних училищ (в Україні на момент 1999 діяло 94 духовних навчальних заклади вищого та середнього рівня, в яких навчалось 13 078 студентів, працювало 6 400 недільних шкіл). Через відділ зовнішніх церковних зносин церковна влада здійснює управління зарубіжними екзархатами, єпархіями, благочиніями, парафіями, ставропігальними й єпархіальними монастирями, а також місіями, представництвами, подвір'ями.

5. Громадське богослужіння і священнодійства. Церковна спільнота проявляє себе насамперед у громадському або церковному богослужінні. У ньому члени церкви, входячи в невидиме спілкування з Богом, вступають у видиме об'єднання один з одним і своєю участю в церковному богослужінні свідчать про свій союз із церквою. Окрім того, християнин, отримуючи через священні дії невидимі дари від Бога чи благодать, набуває відомого права в церковному товаристві та бере на себе обов'язки щодо нього.

Будь-яке богослужіння може здійснюватися тільки тими особами, які уповноважені до громадського служіння в церкві та законно визначені для цього. Тому будь-яке самочинне зібрання з метою богослужіння, навіть утворене не тільки мирянами, але й священнослужителями, які самочинно відокремилися від свого єпископа, вважається посяганням на церковну владу (Апост. 31; Гангр. 6; Ант. 4, 5; Карф. 10, 11) і засуджується. Навіть читання та спів на амвоні церковні правила дозволяють лише особам, посвяченим на це (Лаод. 15; Трул. 33; 7 Всел. 14). Водночас церковна практика допускає мирян, з дозволу духовного начальства, до відправлення при богослужінні тих церковно-службових обов'язків, які не належать винятковій компетенції священнослужителів.

Громадське богослужіння повинне здійснюватися за прийнятими церквою правилами чи статутом, без самовільних змін і нововведень. Канони суворо забороняють робити зміни в богослужбових обрядах, заснованих на переказах апостолів і отців церкви (1 Всел. 20; 6 Всел. 32), чи вживати при ньому інші молитви, окрім тих, які складені людьми, просвітленими в вірі і благочесті, і прийняті церквою (Карф. 116; Лаод. 18). Затверджувати і вводити в церковний вжиток нові обряди, молитви і піснеспіви має

право тільки вища церковна влада. Допускаються лише зміни несуттєвих деталей богослужбового порядку, які до того ж засновуються на тривалому церковному звичаї.

Брати участь у церковному богослужінні мають право і закликаються всі члени церкви, які перебувають у спілкуванні та союзі з нею. Відлучення від цієї участі є одним із покарань, яке накладається судом церковної влади. Члену православної церкви не дозволено канонами брати участь у громадському богослужінні з тими, хто відокремився від церкви (Апост. 10, 65; Лаод. 33). Перед служителями стоїть вимога ставитися до богослужіння з належним благоговінням, щоб спів був виразним, без поспішності чи замішання, без двоголосся чи багатоголосся, щоб співці не вдавалися до криків, і не вводили нічого, невластивого церкві (Трул. 75). Мирянам же канони забороняють під час служби вести розмови, переходити з місця на місце, прикладатися до ікон, стояти на місці, призначеному для священних дій, відволікати увагу інших від служби.

Громадське богослужіння ведеться у священних приміщеннях, тобто священних будівлях, які мають вівтар і престол, та називаються *Церквою* (домом Божим, храмом Божим); решта будівель, призначених для молитви чи богослужіння, називаються *молитовними будинками* або *каплицями*. Головна церква в місті чи у відомстві, закладі носить назву *Собору*. Собор, призначений для служіння місцевого архієрея, називається *кафедральним* (від архієрейської кафедри). У будь-якому випадку священні будівлі повинні виконувати своє призначення – бути місцями молитов, училищами віри і благочестя.

За своїм внутрішнім влаштуванням церкви здавна поділялися на три частини: притвор (чи *наперть*), середню частину (*нава*) і зорієнтований на схід *вівтар*. Церковні правила (Трул. 69) не дозволяють нікому з мирян входити всередину священного вівтаря; ніхто не входить у вівтар зі зброєю. Речі в храмі, призначені для священнодійства, а також престол, антимінс, напребстольний хрест, Євангеліє вважаються священними, до них доторкаються лише служителі. Священними речами є святі ікони, що використовуються й поза церквою.

Основним засобом реалізації православного вчення є, як і в католицизмі, **7 таїнств**, у яких фіксується факт присутності в церкві Христа: хрещення, миропомазання, покаєння, причастя, священство, церковний шлюб, маслосвяття.

1. З догматичної точки зору *хрещення* є таїнством, у якому людина народжується від Святого Духа в нове духовне життя і стає спадкоємцем царства небесного. Без прийняття цього таїнства ніхто не може увійти в царство Боже. З канонічної точки зору хрещення безумовно необхідне для того, щоб людина могла зробитися членом благодатного царства

Божого на землі, тобто церкви, і користуватися наданими в ній кожному її члену правами.

Оскільки кожна людина після народження повинна звільнитися від первородного гріха, церква визнає за необхідне хрещення не тільки дорослих, а й немовлят, за виховання в християнській вірі яких ручаються хресні батьки. Ченці не можуть бути такими батьками. Хрещення здійснює в церкві священник. Найчастіше це відбувається у святкові дні, перед літургією. Хрещення проводиться через потрійне занурення охрещуваного в чисту, нехолодну воду. Правда, православна церква не відкидає також хрещення через обливання, а часом і сама здійснює його (при хрещенні хворих, які лежать). Сьогодні православні визнають хрещення, здійснені не тільки католиками, а й протестантами.

2. Прийняття хрещення православна церква велить закріплювати *миропомазанням*, щоб через це помазання охрещений отримав дари Святого Духа, які зміцнюватимуть його в духовному житті та сприятимуть його успіхам у ньому (Ляод. 48). Як і хрещення, воно повинне здійснюватися не тільки над дорослими, але й над немовлятами зразу ж після хрещення. Здійснювати таїнство можуть як єпископи, так і пресвітери. Як і хрещення, таїнство миропомазання не може бути повторене навіть тоді, коли хто-небудь, відкинувши ім'я Христа, розкався і знову звернувся до православної віри. При переході в православ'я протестантів, де цього таїнства не існує, вони приєднуються зі здійсненням миропомазання.

3. Кожен член церкви зобов'язаний у таїнстві *покаяння* (сповіді) очищувати свою душу від гріхів і примирятися з церквою, святість якої він ображає. Жоден, хто бажає принести розкаяння, не може бути відсторонений від нього (Ап. 52). Для малолітніх таїнство стає обов'язковим з того часу, коли в них визріє достатнє розуміння й усвідомлення гріха. Духівник, зважуючи стан того, хто сповідується, має владу накладати заборону чи єпитимію. Усе, що відкрито духівнику при сповіді, він зобов'язаний зберігати в таємниці. Про тяжкий гріх він може доповісти архієрею, не називаючи особу, що згрішила. Церковні правила забороняють священнодіяти тому духівнику, який порушив таємницю сповіді. Тому священники не можуть свідчити в суді про зізнання, зроблені їм на сповіді.

4. У таїнстві *причастя* християнин, поєднуючись із Ісусом Христом, свідчить також про свою єдність із церквою та зміцнює свій союз із нею. Недопущення члена церкви до цього таїнства є одним із суворих церковних покарань (єпитимія), які накладаються за тяжкі гріхи. До причастя допускаються немовлята і навіть пошкоджені в розумові, якщо вони відверто не богохульствують і не перебувають у безпам'ятстві. До прийняття таїнства причастя дорослі повинні підготуватися сповіддю перед духівником, утриманням, молитвою тощо. Воно дається в церкві, а для хворих – і вдома.

5. Прийняття осіб до кліру та призначення їх на церковно-громадське служіння здійснюється через таїнство *священства*. Воно наділяє обраного не тільки відомими повноваженнями на обіймання дорученої йому посади, але й особливою благодатною допомогою для її відправлення. Церковні ступені поділяються на два розряди: а) вищий (священнослужителі); б) нижчий (церковнослужителі). Перший поділяється на три ступені: а) єпископський чи архієрейський (митрополити, архієпископи, єпископи); б) пресвітерський чи ієрейський (протоієреї, протопресвітери, пресвітери); в) дияконський (архидиякони, протодиякони, диякони). Саме над ними здійснюється таїнство священства (рукопокладення, хіротонії). До церковнослужителів належать псаломщики. При архієрейських кафедрах існує також ступінь іподиякона. Посвячення служителів полягає в благословенні архієрея, з покладанням рук на посвячуваного і молитвою, що таїнством не є. У православ'ї на ієрархічні ступені зводяться тільки чоловіки, що мають відповідний вік, моральні та духовні якості. Перебування в клірі не є спадковим. Біле духівництво вступає до шлюбу, чорне, з якого обирається єпископат, шлюбного життя зрікається. Православні визнають католицьке священство. Залишення церковного служіння засуджується.

6. Таїнство *шлюбу* здійснюється з метою освячення церквою шлюбного союзу, який здійснюється задля продовження роду людського, християнського виховання дітей, взаємодопомоги подружжя, задоволення моральних і тілесних потреб. Неосвячений союз є нехристиянським співжиттям. Шлюби осіб християнських сповідань повинні здійснюватися духівництвом тієї церкви, до якої належить подружжя. Шлюб не здійснюється у вівторок і четвер протягом року, у недільні й суботні дні, під час дванадесятих, великих і храмових свят, багатоденних постів, святків, на масляну, сиропусну, пасхальну седмицю, у день і напередодні дня усікновення голови Іоанна Хрестителя. Здійснюється шлюб у церкві при свідках. Найвагомішою причиною для розриву шлюбу в православ'ї є перелюбство. Церква освячує другий і третій шлюб, хоча й не схвалює їх. Не освячується шлюб при відсутності доброї волі та згоди тих, хто його укладає.

7. Таїнство *маслосвяття* означає здійснення священнодійства над тяжко хворою людиною з читанням певних молитов і помазанням освяченим маслом (елеєм) лоба, щік, губ, грудей і рук. Воно є засобом відпущення гріхів. Православна церква наголошує передусім на лікувальній ролі таїнства, а католицька – на заспокійливому напучуванні того, хто помирає. Водночас православна церква має цілу систему правил щодо поховання померлих. Тіла померлих відспівуються в приміщенні, на подвір'ї, на цвинтарі, що є священним місцем. Самогубці позбавляються права церковного поховання.

6. Церковний суд. Самостійно встановлюючи внутрішній порядок свого життя, церква має право, через посередництво свого суду, охороняти свої закони і порядок від їх порушення її членами. Здійснювати суд над віруючими є однією з суттєвих функцій церковної влади, заснованої на божественному праві. При цьому суд з точки зору церкви є подвійним за природою: а) *духовний*, моральний, що здійснюється при таїнстві покаєння, таємно, за одним лише розумінням духівника, а не за певними церковно-юридичними нормами; б) *церковно-громадський*, явний, що розглядає відкриті дії, які розвінчують вчинки члена церкви, і приймає, окрім духовних, ще й зовнішні міри проти правопорушень. Останній і входить до предмету канонічного права.

Суд церкви поширюється на всіх її членів, як хрещених, так і оглашених; але церква не судить зовнішніх, тобто чужих їй осіб, – їх судить Бог. З початку XVIII ст. держава поступово розмежовує відомство свого і церковного суду, відносячи до останнього ті справи, які безпосередньо стосуються віри і церкви. Втім, духівництво залишається підсудним духовній владі, окрім кримінальних справ і деяких видів тяжб. Сьогодні справи, що віднесені до сфери церковного суду, можна поділити на ті, які стосуються всіх членів церкви та духовних осіб, зокрема. Кожну з обох груп, у свою чергу, можна поділити на провини і злочини.

Церковний суд за своєю сутністю стосується всіх відкритих порушень правил віри, статусів благочинства, моральних християнських законів і внутрішнього розпорядку церковного влаштування. До того ж церковні покарання передбачають: а) саме моральну користь, виправлення винуватого, спасіння його душі; б) запобігання спокусі в церковній спільноті, віддалення від неї церковного забруднення; в) недопущення уменшення гідності церкви в очах неприналежних до неї осіб. Але в жодному випадку церква ніколи не надавала своїм покаранням значення відплати за злочини. До того ж сфера юрисдикції церковного суду постійно звужується.

Церква має у своєму розпорядженні лише духовні міри стягнення, які полягають у позбавленні винуватого деяких духовних благ і церковних прав. Це: а) публічне покаєння, поєднане з тимчасовим відлученням від причастя чи навіть від спільноти віруючих (заборона), яке накладається за серйозні провини, що не супроводжуються нерозкаяністю та опором винуватого церковній владі; за одну провину не накладається два покарання; б) виключення винуватого з церковної спільноти, позбавлення його всіх церковних прав як вища й крайня міра церковного покарання; таке покарання не повинне переходити у ворожі дії.

Судячи за провини проти її законів усіх своїх членів взагалі, церква тим більше має віддавати під суд служителів церкви за їх сумнівну поведінку. Канонічні правила передбачають церковну осудність духовних

осіб за такі провини: а) порушення службових обов'язків (у відправленні священних дій, веденні церковних документів, збереженні та витрачанні церковного майна, відношенні посадових осіб до парафіян, виконанні розпоряджень духовного начальства тощо); б) порушення правил благочинства і благопоединки (наприклад, нетверезе життя, азартні ігри, відвідання соромних місць, танці, нанесення кому-небудь образ з боку духовних осіб тощо).

Канони визначають різні міри церковних покарань щодо служителів церкви: а) позбавлення винуватого свого церковного ступеня і виключення з кліру (за тяжкі злочини); б) тимчасове відлучення від церковного служіння, тобто заборона здійснювати священнодійство аж до виправлення (за менш тяжкі провини). Зведення з вищого ієрархічного ступеня на нижчий (наприклад, з єпископського на пресвітерський) канони називають святотатством: негідний бути на вищому ступені, не може залишатися і на нижчому (3 Всел. 29). Але іноді допускається зведення диякона в розряд простих церковних служителів (Неок. 10), що не суперечить попередньому правилу.

Канонічні правила передбачають накладення на духовних осіб таких мір стягнення і виправлення: а) позбавлення священнослужителів їх сану, ченців – чернецтва, а причетників – їх церковнослужіння (за діяння духовно нетерпимі, нецнотливість, уперту невинуватість у порочному житті, особливо таку, що викликає громадську спокусу тощо); б) виключення зі священного ступеня, але з залишенням у духовному відомстві; в) тимчасова заборона священнослужіння з відстороненням від посади і визначенням на причетницьку посаду чи без відсторонення від посади, але з накладенням епитимії; г) відсторонення від займаної посади; д) виключення зі штату; посилення нагляду; е) поклони в церкві (різновидність епитимії); є) суворий чи простий виговори; ж) зауваження тощо. Звичайно ж, церковному суду підлягають позови про порушення, відновлення і користування церковними правами, пов'язані зі званням члена православної церкви взагалі і, зокрема, з особливим становищем у ній.

У РПЦ правами церковного суду, згідно зі Статутом 1988 р., володіють Помісний і Архієрейський собори, Священний синод і єпархіальна рада. Вже парафіяльні збори мають право висунути позов до суду, але зі згоди єпархіального архієрея. Попереднє розслідування церковних правопорушень без формального судочинства може за вказівкою парафіяльного архієрея здійснювати благочинний.

Право церковного суду першої інстанції згідно з прийнятою в РПЦ процедурою церковного судочинства здійснює єпархіальна рада. При цьому члени єпархіальної ради, що мають особливі інтереси до розслідуваної справи чи перебувають у родинних стосунках з підсудним, судити

не можуть – єпархіальна рада в цьому випадку приймає відповідне рішення. Рішення з судових справ приймається більшістю голосів. Голосування розпочинається з самого молодого члена ради. Якщо член ради не може погодитися з прийнятим рішенням, він має право письмово викласти свою думку. Окремі думки при оголошенні рішення не узгоджуються. Рішення єпархіального суду може бути оскаржене у вищій інстанції церковного суду.

Рішення з судових справ заносяться до протоколів, які підписують члени ради, що брали участь у судовому засіданні. Єпархіальна рада може судити в справах щодо звинувачення кліриків і мирян у неправославній вірі, у порушенні канонічних і моральних норм, з проблем церковного шлюбу і розлучення, розбіжностей між духівництвом і парафіяльними посадовими особами та з інших питань, що мають відношення до церковного порядку. Рішення єпархіального суду затверджує і має право їх пом'якшувати єпархіальний архієрей.

Священний синод здійснює видання дисциплінарних постанов і розв'язує ускладнення, пов'язані з їх застосуванням. Синод судить: а) у першій інстанції розбіжності між двома чи більшою кількістю архієреїв, канонічні вчинки архієреїв; б) у першій і останній інстанції – справи проти кліриків і мирян, що є відповідальними співробітниками синодальних закладів, за порушення ними правил і службових обов'язків; в) в останній інстанції – канонічні вчинки священників і дияконів, які покарані судами нижчих інстанцій; г) усі справи, передані єпархіальними судами.

Архієрейський собор судить: а) у другій і останній інстанціях розбіжності між двома та більшою кількістю архієреїв для остаточного рішення; б) усі справи, попередньо розглянуті Священним синодом і передані йому для остаточного рішення. Цей собор є першою інстанцією, яка має право розглядати догматичні та канонічні ухили в діяльності патріарха.

Помісний собор судить в останній інстанції всі справи, попередньо розглянуті Архієрейським собором, та передані йому для остаточного рішення. Помісному собору належить також право суду над патріархом і рішення про те, що патріарх іде на відпочинок. Сам патріарх приймає до розгляду справи щодо непорозуміння між архієреями, які добровільно звертаються до його посередництва; без формального судочинства рішення патріарха в таких випадках є обов'язковими для обох сторін.

7. Церковне майно. Церква, як і будь-яка інша спільнота, має потребу, задля успішного досягнення своєї мети, у матеріальних засобах (приміщеннях для богослужіння, предметах, необхідних для відправлення богослужіння, засобах на утримання церковних установ тощо). Визнання державою церкви як самостійної спільноти, повинне, за всією справедливістю, супроводжуватися і визнанням її правоздатності на володіння

майном. Тому церкві має належати право на володіння власним майном. У середні віки церква справді володіла значною долею майна (кошти, земля, споруди), отримувала державні дотації, у зв'язку з чим нерідко страждали як інтереси держави, так і інтереси віри. Тому з боку держави почали здійснюватися секуляризаційні заходи (у Росії вони мали місце в II пол. XVIII ст.).

Православні церкви на території України задовольняють свої матеріальні потреби на основі самофінансування. Їх грошові кошти утворюються за рахунок добровільних пожертвувань віруючих, оплати церковних треб і продажу предметів, що виготовляються синодальними закладами. Розпорядником церковних фінансів у межах бюджету є патріарх із Священним синодом. Синодальні заклади фінансуються з церковних засобів чи шляхом самофінансування. Розпорядником засобів синодальних установ у межах бюджетів є їх керівники.

Єпархіальні бюджети формуються за рахунок відрахувань парафій і монастирів. В єпархіях, де є майстерні, що виготовляють свічки, церковне майно тощо, бюджет поповнюється і за рахунок їх прибутку. Розпорядником загальноєпархіальних засобів у межах бюджету є правлячий архієрей.

Грошові кошти парафії складаються з добровільних пожертвувань віруючих, оплати церковних треб, виручки від продажу свічок, іконок, хрестиків та інших предметів, які виготовляються церковними підприємствами і майстернями, а також від продажу церковної літератури. Розпорядником фінансових засобів у межах парафіяльного бюджету є голова парафіяльної ради спільно з членами ради. Аналогічно з парафіяльними утворюються грошові засоби монастирів, розпорядником яких у межах бюджету, затвердженого правлячим архієреєм, є настоятель (настоятельница) монастиря. Духовні школи фінансуються із загальноцерковних засобів, а також добровільних відрахувань правлячих архієреїв і пожертвувань. Розпорядником фінансових засобів у межах кошторису, затвердженого Священним синодом, є ректор.

Закордонні заклади забезпечують себе засобами згідно зі своїми можливостями і законами тих країн, на території яких вони діють. Ці заклади можуть також отримувати дотації із загальноцерковних засобів. У Росії розмір річних дотацій встановлюється ВЗЦЗ і затверджується Священним синодом. Синод має право фінансової ревізії загальноцерковних і єпархіальних засобів. Для здійснення ревізії ним створюється спеціальна ревізійна комісія. Фінансова ревізія ставропігійальних монастирів здійснюється ревізійною комісією, призначуваною патріархом, а єпархіальних монастирів, закладів і парафій здійснюється ревізійною комісією, призначуваною єпархіальною владою.

Церковні центри, монастирі, духовні школи і парафії можуть отримувати від місцевих державних органів у безкоштовне користування надане їм майно та є відповідальними за його збереження. Згідно з діючим законодавством ці церковні організації та установи можуть орендувати, будувати і здобувати у власність будинки й інші приміщення для своїх потреб. Управління церковним майном здійснюється матеріально відповідальними особами, воно підлягає обліку і державному страхуванню.

Церковні заклади можуть на загальних підставах приймати від приватних осіб пожертвування як грошима, так і речами, рухомим і нерухомим майном. На відміну від католицизму, у православ'ї плата за треби стала практично обов'язковою. У церквах і каплицях грошові збори на місцеві церковні потреби здійснюються за допомогою кружки чи тарілки, якою церковнослужителі обносять під час богослужіння відвідувачів церкви. Залишаючи за собою право володіти власним майном, церкви розглядають набуте ними як Господнє надбання, що належить Богу (Апост. 38, 40), і своїми законами визначають його збереження та розпорядження ним задля успішної діяльності на ниві Божій.

Розділ 3

КАНОНІЧНЕ ПРАВО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

1. Дослідження. Проблема канонічного права, закону та Євангелія в західній церкві цікавила дослідників, починаючи з доби Середньовіччя. Центрами її вивчення були Болонський університет, богословські та юридичні факультети, семінарії. У XIX ст. до каноністики в Європі зверталися *У. Брайт*, *Бінер*, *Монтрьоль*, *І. Чижман*, *Пітра*, а в XX ст. – *Ганс Баріоне* (*Sacra Hierarchia*. – Berlin, 1951), *Вільям Бертроне* (*Quaestiones fundamentales juris canonici*. – Rom, 1959), *Ліберо Джероза* (*Das Recht der Kirche*. – Paderborn, 1995), *Готліб Зоенген* (*Gesetz und Evangelium*. – Freiburg-Munche, 1957), *Карл Ранер* (*Schriften zur Theologie*. – Bd. IX. – Einsiedeln-Zurich-Koln, 1972) та ін.

Правда, переважно це були католицькі каноніки, яких цікавили насамперед богословські питання присутності Божого права в канонічному праві, онтологічного зв'язку між божественним і канонічним правом, теологічне обґрунтування необхідності правової форми новозавітного служіння тощо. Деякі винятки склали праці представників *італійської й наваррської шкіл* світської каноністики та *П. П. Жоанну*, *П. Л'Юільє*, *Крузеля*, *Февра*, *Мартімора*, *Штіклера*, *Куртшейда*, *Стаффа*, *Фюрста*, *Льонінга*, *Фурньє-Ле-Браса*. Справжнє ж системне дослідження юридичних аспектів проблеми, наукове вивчення її джерел розпочинається лише після II Ватиканського (XXI Вселенського) собору (1962–1965).

2. Джерела. До джерел канонічного права належать різноманітні церковні рішення, що приймалися на Заході, починаючи з доби раннього християнства, коли офіційно церква вважалася єдиною, чи, правильніше, пентархією церков (Римська, Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська). Найбільшим авторитетом у християнстві користувався папа римський, чийм іменем освячувалися Вселенські собори, які проходили під його керівництвом або головуванням його легатів і затверджували *церковні канони*. До джерел канонічного права належали й канони помісних соборів на Заході, постанови пап та інші рішення, що виходили від церкви – на відміну від постанов світської влади. Католицька церква визнає 50 (православні – 85) Апостольських правил і не вважає обов'язковими для себе (на відміну від православної церкви) рішення Трулльського Вселенського собору (691), помісних Константинопольських соборів (861, 879), правила 13 східних отців церкви.

Потреба церкви в створенні й зберіганні правової визначеності, а також у правильному застосуванні окремих норм, зумовила ще в найдавніші часи укладення збірників, які б містили різні закони й декрети, проголошені церковною владою. На Заході існував ряд збірників канонічного права. У різні періоди вони включали правові норми, що впливали з ролі,

яку церква виконувала в суспільстві, охоплювали позацерковні правовідношення. Спочатку укладення таких збірників (наприклад, *Collectio Romana* або *Versio Isidoriana*) ґрунтувалося лише на хронологічному принципі. З VI ст. застосовується систематичний критерій, за яким укладений відомий *Collectio Dionysio-Hadriana*, що його папа Адріан I (772–792) подарував у 774 р. Карлу Великому (768–814).

Наступним кроком були спроби *Гінкмара Реймського* (806–882) та єпископа *Іва Шартрського* (1040–1116) гармонійно поєднати матеріал цих збірників, уникнути суперечностей у їх застосуванні, сформулювати правила, які б дали змогу пристосувати ці закони до вимог часу. Невдовзі ці спроби були реалізовані в збірнику “Узгодження неузгоджених канонів” (*Concordia discordantium canonum*), який бл. 1142 р. був зроблений ченцем *Граціаном Болонським*. Його твір, який згодом почали називати просто “*Декретом Граціана*”, не лише символізував початок становлення канонічного права як самостійної дисципліни, але й став зразком для наступних збірників церковних законів *Compilationes* і *Decretales*. Останні разом із Декретом Граціана в процесі післятридентійської реформи (XVI ст.) були включені в збірник *Corpus juris canonici* (CJC), названий так на противагу *Corpus juris civilis*. Його римське видання, рекомендоване папою Григорієм XIII (1572–1585) у буллі *Cum pro turene* від 1 липня 1580 р. як збірник для навчання і правової практики, було здійснене в 1582 р. під назвою “Римські коректори” (*Correctores romani*).

CJC є загальною назвою збірників правових норм, що регулювали діяльність церкви в духовній і світській юрисдикції та визначали її устрій у Середні віки. Своїм складом і змістом CJC відображає історію розвитку джерел канонічного права, починаючи з його вихідних моментів на Заході і до 1582 р.

Перша частина збірника є власне “Декрет Граціана”, який охоплює в систематизованій обробці джерела канонічного права до 1142 р. і складається з трьох розділів: а) джерела права і вчення про осіб; б) церковна юрисдикція; в) таїнства та обряди. Саме він і становить право в науковій обробці, яке порівнювалося з Дігестами та яке римляни називали *jus*.

До *другої частини* входить збірник декреталій папи Григорія IX (1227–1241) *Liber Extra*, складений бл. 1234 р. Він містить папські розпорядження, починаючи з часів папи Александра III (1159–1181), і поділений на п’ять окремих збірників (так звані *Compilationes prima, secunda, tertia, quarta, quinta*). Ці декреталії, що містили прямі законодавчі постанови (*leges*), часто порівнювали з Кодексом.

Третю частину становить додатковий збірник папських декреталій і канонів, укладений за наказом папи Боніфація VIII (1294–1303) і надісланий ним у 1298 р. до університетів Болоньї та Парижа для керівництва

при навчанні докторів. Збірник містить декреталії, видані після понтифікату папи Григорія IX, а також постанови Ліонських соборів 1245 р. (XIII Вселенський) і 1274 р. (XIV Вселенський). Він поділений на п'ять розділів і є додатком до попередніх п'яти компіляцій декретів. Традиційно збірник називається Extra.

Четверту частину становлять т.зв. “Климентини” – збірник папських декреталій, укладений у 1313 р. за наказом папи Климента V (1305–1314) і схвалений консисторією. Він був надісланий до Орлеанського університету, який на той час займав перше місце серед університетів Європи. Паризький та Болонський університети отримали збірник тільки за часів папи Іоанна XXII (1316–1334). “Климентини” є останнім офіційним збірником декреталій і носять назву CJC clausum.

Згодом сформувалася *п'ята частина* CJC, яка об'єднала додатки, що робилися коментаторами чи видавцями окремих частин джерел канонічного права. Вони становлять два збірники декреталій до часів пап Іоанна XXII та Сікста V (1585–1590), які знаходяться поза офіційними “Климентинами”. Ці додатки поділяються на п'ять розділів і називаються CJC non clausum.

У 1563 р. папа Пій IV (1559–1565) створив комісію з кардиналів і вчених, які мали готувати нове видання Corpus, що зумовлювала його невпинно зростаюча критика з боку вчених. Ця робота була завершена в 1582 році.

Пізніше до CJC приєднані ще декілька праць, які набули великого авторитету. Так, ще в 1563 р. були видані Інституції, котрі доповнили те, чого CJC не вистачало для повної аналогії його складу з Corpus Juris Civilis. Це був невеликий підручник-резюме канонічного права. Папа Павло V (1605–1621) схвалив його приєднання до CJC. Другий додаток (Liber septimus) – збірник наступних рішень пап до Сікста V включно – з'явився в Ліонському виданні 1671 р. А в 1879–1880 рр. здійснене критичне видання CJC.

Разом зі збірниками папських булл (передусім монументальним Vallarium Magnum Romanum) CJC після апробації став найважливішим збірником церковних законів і основним джерелом чинного західноєвропейського канонічного права до 1917 р. Тож поняття права, що міститься в CJC, тривалий час виступало як поняття канонічного права на Заході взагалі.

Отже, до складу норм названого кодексу увійшли, з одного боку, не лише норми, що стосуються устрою та організації церкви, але й ряд постанов нецерковного характеру, що утворилися в результаті надмірного розширення юрисдикції церкви і сфери її світського панування (шлюбно-сімейні, майнові і навіть кримінальні правовідносини). З іншого боку,

сюди увійшли норми, що стосувалися церкви та її організації, але видавалися не тільки духовною, проте й світською владою. А це означає, що канонічне право, з одного боку, ширше за церковне право (постанови, що стосуються позацерковної галузі), з другого боку, вужче за нього (воно не включає норм, що виходять від світської влади).

Занепад церкви, падіння світської влади пап (1870) й обмеження церковної юрисдикції, по-перше, зумовили розвиток абсолютизму та підвищення ролі світських судів, по-друге, призвели до скорочення значення і практичної сили нецерковних норм СІС. До того ж організація церкви почала все більше пов'язуватися з державною організацією, підпадаючи під дію норм світської влади.

Вже на I Ватиканському (XX Вселенському) соборі наголошувалося, що використання СІС з огляду його обсягу і різної правової сили окремих частин не дуже практичне. Тому невдовзі виникла гостра необхідність повної й єдиної систематизації джерел канонічного права. Йшлося про найбільш авторитетний текст законів, поданий у коротких, зрозумілих для кожного формулюваннях і, відповідно до порядку речей, розумно поділених на частини, розділи і параграфи.

Робота завершилася в новітній час закріпленням канонічного права в “Кодексі канонічного права” (Codex Juris Canonici), виданому 27 травня 1917 р. папою Бенедиктом XV (1914–1922). Через рік – 19 травня 1918 р. – він набрав чинності. До того ж норми юридичного права, які становлять цей кодекс, можна розглядати як правові лише тією мірою, в якій вони визнаються обов'язковими тією чи іншою державою.

Кодекс СІС/1917 охоплює 2 414 канонів, що згруповані в п'яти книгах: а) загальні норми (Normae generales) – вступні пояснення та уточнення щодо відліку часу, норми щодо законів і звичаїв як джерел канонічного права, рескриптів і диспенз; б) про особи (De personis) – конституційне право церкви, що стосується священства, ченців, мирян; в) про речі (De rebus) – норми щодо таїнств, учительського уряду і майнового права; г) про процеси (De processibus) – норми, що стосуються звичайної та надзвичайної канонічної судової процедури; д) карне право церкви. Окрім того, у додатку подано папські конституції, найважливіша з яких стосується виборів папи.

СІС/1917 є автентичним збірником, тобто апробованим і проголошеним папою як найважливішим законодавцем. Він регулював переважно церковні порядки. Проте завдання кодифікації – заміну різних джерел одним єдиним джерелом (unicus tons) – повністю досягти не вдалося. До того ж після проголошення Кодексу було видано нові церковні закони, які змінювали чи доповнювали його. Тож у сумнівних випадках передбачалося звернення до автентичної інтерпретації Кодексу, яку подавала

спеціальна комісія кардиналів, запроваджена Бенедиктом XV. Ці інтерпретації мали силу закону і періодично друкувалися в “Актах Апостольської Столиці” (Acta Apostolicae Sedis).

Починаючи з XII ст., папа й уряди ряду країн – Німеччини (1122, 1418, 1449, 1933), Франції (1418, 1516, 1801), Англії (1418), Росії (1847), Італії (1929), Португалії (1940), Іспанії (1953), а також Польщі (1993), Угорщини, Словаччини, Литви, Естонії – уклали з Ватиканом угоди чи договори (*конкордати*), в яких визначалися відносини церкви до держави й участь державної влади в церковних справах. Такі відносини також належать до основ місцевого церковного права.

25 січня 1983 року папа Іоанн Павло II (1978–2005) проголосив новий *Кодекс канонічного права для Латинської Америки*, який готувався 20 років. Він став результатом опрацювання трьох різних збірників норм і юридично важливих вказівок: а) СІС/1917; б) документи II Ватиканського собору; в) післясоборне законодавство. Завдяки значній роботі, проведеної укладачами, СІС/1983 виявився коротшим за СІС/1917. Він містить 1 752 канони, які розділені на 7 книг: а) загальні норми, які можна застосувати у всіх сферах канонічного права; б) канонічні норми, що описують конституційну структуру Католицької церкви латинського обряду; в) г) правове регулювання проповідування Слова Божого і звершення таїнств; д) майнові відносини церкви; е) застосування канонічних санкцій; є) канонічні процедури – окрім тих, що стосуються беатифікації та канонізації святих. Новий кодекс, зокрема, забороняв священикам займатися політичною діяльністю. У випадку відсутності тлумачень певних питань Кодекс відсилав до звичаїв і партикулярних законів, що обумовлювало його структурну відкритість до подальшого розвитку.

Ще в 1945 р. побачив світ Кодекс канонічного східного права (*Codex iuris canonici orientalis*), який набирав чинності поступово, аж до II Ватиканського собору. Із запропонованих у схемі 1945 р. 2 666 канонів лише $\frac{3}{5}$ набрали чинності, решта залишилася в архівах Конгрегації східної церкви, що діє з 1917 р. (взагалі “східна церква” – це 21 католицька східна церква, які об’єднують 15 млн. вірних). Відповідно до традицій старих канонічних збірників, Кодекс розподіляє матеріал на книги. Після 6 вступних канонів ідуть 30 титулів. 10 червня 1972 року папа Павло VI (1963–1978) створив спеціальну комісію, яка розглядає східне право в комплексі з латинським.

3. Каноністика як наука. У процесі становлення каноністики як науки можна виділити щонайменше чотири періоди: а) давнє право (до 1142); б) класичне право (1142–1348); в) нове право (1348–1917); г) новітнє право (з 1917).

Перший період характеризується фрагментарністю законодавчої діяльності, яка часто не мала загальноцерковного визнання, а канонічні норми ґрунтувалися переважно на законах мудрості. У другому періоді закладено підвалини і накреслено основні напрямки праці каноністів, яка була самостійною науковою дисципліною, хоча й розвивалася паралельно роботі догматичних теологів; вона характеризувалася діяльністю декретистів (авторів Glossac, що переросли в Summac) і декреталістів. На початку третього періоду в канонічній науці настав загальний занепад, після чого серед нових типів канонічної науки були створені праці представників школи Jus Publicum Ecclesiasticum (JPE). У четвертому періоді у світлі рішень II Ватиканського собору і в пізніших папських документах теологія канонічного права постає як особлива галузь еклезіології (вчення про церкву).

Систематичне групування й аналітичне вивчення церковних джерел правового характеру зумовило диференціацію методів, але з цією диференціацією ще не було пов'язане відокремлення права від теології. У сучасну добу розквіту теологічного плюралізму на Заході відбувається визнання в канонічному праві особливостей, які відрізняють його від світського права. Нині можна виділити три основні позиції стосовно того, чи впливають ці особливості на науковий метод даної дисципліни. Згідно з ними каноністика розглядається як:

- юридична наука з юридичним методом (С. Фюрст, Й. Гервада);
- теологічна наука з юридичним методом (К. Моерсдорф);
- теологічна наука з теологічним методом (Е. Корекко).

До того ж каноніст, з одного боку, відрізняється від юриста, бо є теологом, який працює у світлі віри; з другого боку, він відрізняється і від догматика чи теолога, бо матеріальним об'єктом його пізнання є не християнське таїнство, а лише його юридично-інституційні зв'язки з Божим і людським правом.

Вже Фома Аквінський сформулював дефініцію канонічного права, за якою канонічний закон, як і всі інші типи законів, є розпорядженням розуму для спільного добра, проголошеного тим, хто уповноважений опікуватися даною спільнотою. У нові часи основний елемент цієї дефініції поставлено під сумнів, оскільки канонічний закон втратив своє значення як загальне право, поширюючи свою чинність лише на католицьких вірних.

Сьогодні в католицьких колах дається інше визначення канонічного права: ***“Канонічне право – це *ordinas fidei* (церковне право – І. М.) як загальний, юридично зобов'язуючий принцип, сформульований розумом, спрямований на розвиток життя спільноти і затверджений компетентною церковною владою як обов'язковий для певного кола***

осіб після набуття чинності у встановленому порядку” (Джероза Л. Церковне право. – Львів, 2001. – С. 88).

Головними принципами канонічного права в католицизмі вважаються: а) еклезіологічний принцип, за яким при характеристиці канонічного права завжди слід пам'ятати про таїнства церкви; б) літургійний принцип, який означає, що кожне справжнє оновлення канонічного права зумовлене наміром оновити християнське життя; в) герменевтичний принцип, у світлі якого тлумачення канонічного закону має здійснюватися у світлі рішень II Ватиканського собору. Католицька канонічна традиція розрізняє також три функції у владі управління: а) законодавча; б) адміністративна; в) судова. Основними ж адміністративними актами є декрети, накази, рескрипти, привілеї, диспензи тощо.

4. Інституціональні органи церкви. У західному канонічному праві розрізняється конститутивне право і право, яке стосується об'єднань вірних (*aggregationes fideium*). Останні в межах церкви можуть створювати різноманітні форми чернечих і мирських об'єднань. І якщо поняття церковної спільноти (*communio*) є основою конститутивного права, то право на об'єднання концентрується навколо поняття власного об'єднання (*consociatio*). Зокрема, *consociatio* постає як певна форма реалізації *communio*.

У церкві право на об'єднання є процесом, що відбувається за встановленими схемами, згідно з юридичними нормами та є функціональним регулюванням такого конститутивного елементу (церковного права), як *харизма*. Ті галузі канонічного права, які не стосуються ні об'єднань, ні спільнот, юридично формують два інші елементи – *слово* і *таїнство*. До того ж харизма та євхаристія постають як основні конститутивні елементи, що є критеріями розрізнення різних форм об'єднань вірних.

Парадигмою церковного об'єднання (спільноти вірних) є сільська парохія (церква), що виникла зі звершення євхаристії на зламі IV–V ст., тоді як міська парохія постає на основі приватної власності лише в XI ст. Різні євхаристійні спільноти, в яких певною мірою будується окрема партикулярна церква, можуть мати різні правові форми: а) тривала, інституційна форма парохії; б) рухома форма церковного об'єднання харизматичного походження. У першому випадку переважає об'єднуюча сила таїнства, тобто звершення євхаристії в певному місці, у другому – об'єднувальна сила харизми. Зокрема, в обох формах проявляється й об'єднувальна сила слова.

Церковні об'єднання харизматичного походження у свою чергу поділяються на дві великі категорії: а) об'єднання (*consociationes*) вірних усіх життєвих станів (братства, церковні спілки, рухи); б) об'єднання, які називають *Institut* або *Societas*, членами яких є лише ті вірні, котрі присвятили себе Богу через євангельські ради (наприклад, чернечі ордени й

інші інститути посвяченого життя). Ці дві категорії не слід плутати з розрізненням т.зв. “мирянських спілок” і “релігійних спілок” як двох підкатегорій “церковних об’єднань”. Чернечі інститути (“інститути-монастирі”) та світські інститути утворюють у Римо-Католицькій церкві велику категорію інститутів богопосвяченого життя, до яких додається спільнота апостольського життя як третій тип інститутів посвяченого життя.

Католицьке канонічне право розрізняє навіть такі близькі поняття, як “богопосвячене життя” (у різних інститутах і спільнотах) і “чернече життя” (у монастирях). Тому виділяють три форми освячення як втечі від світу: а) самотництво; б) дівоцтво; в) спільнота вдів. Це особливий стан церковного життя, котрий поряд з подружнім і священницьким станами становить окремих християнський життєвий стан, що має статус досконалості (*status perfectionis*). Існує також три форми церковних об’єднань вірних харизматичного типу, де право віруючого на вільне об’єднання впливає з таїнства хрещення і посилюється в таїнстві миропомазання: а) об’єднання, які отримали від церковної влади спеціальне доручення (*mandatum*); б) об’єднання, які хоча й отримують визнання влади (*recognitio*), проте ґрунтуються на волі (бажанні) об’єднання самих вірних; в) апостольські починання (*insepta apostolica*), які завдяки “прахаризмі” володіють великим місіонерським потенціалом.

Основними типами об’єднань віруючих є: а) засновані та схвалені об’єднання; б) об’єднання священнослужителів, мирян і змішані об’єднання; в) публічні та приватні об’єднання. Серед приватних об’єднань у свою чергу можна виділити ті, які визнані, але не мають статусу юридичної особи, і об’єднання зі статусом юридичної особи, оскільки їхні статuti пройшли апробацію церковної влади. Публічні об’єднання засновуються відповідною церковною владою, набуваючи одночасно статусу юридичної особи, бо їхня мета – від імені церкви навчати вірі, проводити богослужіння чи виконувати інші функції, що є прерогативою церковної ієрархії.

У СІС/1983 вперше розрізняється публічне, суспільне і приватне право. З погляду папського учительського уряду, кожен рух, асоціація, спілка чи об’єднання настільки церковні, наскільки беруть участь у природі церкви – слухають слово Боже і звершують таїнства, зберігають послух дарам Духа і залишаються вірними спільному життю церкви, де завдяки духу *communio* свобода Духа завжди перебуває у зв’язку з владою. Тобто, такими є спільноти вірних, що сформувалися на основі вірності “прахаризмі”.

У межах церкви, як і у світському житті, є явища “колегіальності” й “участі”, хоча в еклезіологічному житті вони менш адекватно, ніж поняття “синодальності” чи “співвідповідальності” означають ті структурні моделі,

якими логіка церковного співпричастя визначає реалізацію священної влади (*sacra potestas*). Основна причина такої невідповідності полягає в тому, що в обох поняттях переважає техніко-юридичний сенс світського походження, який не може відобразити богословську суть, яка лежить в основі церковного співпричастя.

У вузько правовому сенсі колегіальними є лише ті дії, у яких воля окремих осіб втрачає своє самостійне значення і повністю інтегрується у волю колегій, яка постає єдиним суб'єктом, відповідальним за прийняття рішення. У церкві є дуже мало справді “колегіальних” дій, і це тому, що церковна влада базується на таїнстві священства, яке звершується винятково над фізичними особами.

Синодальність (соборність) – це онтологічний вимір священної влади (*sacra potestas*), здійснення якої постійно зумовлюється принципом взаємної іманентності особистого і синодального елементів церковного служіння. Тому все управління в церкві є, хоч і з різною мірою інтенсивності, одночасно й ієрархічним, і синодальним. Синодальність є типовим інституційним виразом співпричастя церков і церкви (*communio Ecclesiae et Ecclesiarum*) і доповнюється не стільки поняттям участі, скільки поняттям співвідповідальності за здійснення завдання церкви, до якого через хрещення і миропомазання покликані всі вірні.

Поняття “участі” – складний і багатоаспектний феномен, якому притаманні різні виміри і значення залежно від вихідного пункту його розгляду. З одного боку, будь-яка церковна влада має пряме (для священнослужителя) чи непряме (для харизматичної влади) таїнственне походження, а з другого боку, у церкві набувають специфічного значення поняття представництва і право вирішального чи дорадчого голосу, які обов'язково включені в кожний процес участі.

Ось чому участь у владі, якою наділений конкретний віруючий, можуть брати інші вірні лише тоді, коли вони знаходяться на тому самому рівні таїнства священства. В інших випадках вони можуть запропонувати лише свою співпрацю (*cooperatio*) на основі різних рівнів таїнства священства (наприклад, священник щодо єпископа), або свою підтримку, виходячи з даної в хрещенні та миропомазанні співвідповідальності. Проте у двох останніх випадках не йдеться про “участь” як таку, бо вона завжди передбачає якусь приналежність чи причетність суб'єктів до природи влади, якою вони наділені.

У церкві набувають іншого змісту, ніж у сучасному парламентаризмі, і поняття “представництво” та “право вирішального голосу”. Так, члени органів церковного управління, якщо вони вибрані за представницьким чи демократичним критерієм, не є представниками парламентського типу, а вірними, які вибрані відповідно до своїх знань і компетенції та щоб

засвідчити свою віру. Оскільки влада в церкві має синодальний характер, рішення, навіть якщо члени якоїсь певної колегії наділені вирішальним голосом, ніколи не приймається лише силою більшості. Наприклад, на Вселенському соборі – органі з правом вирішального голосу в повному розумінні цього слова – рішення, прийняте більшістю, вважається тільки тоді прийнятим, коли за нього проголосував і папа. Відповідно і в пресвітеріаті вирішальне повноваження надається в кінцевому рахунку тій особі, яка наділена повнотою влади в силу таїнства священства, тобто єпархіальному єпископу.

Об'єднання юридичних осіб, які співдіють на рівних чи нерівних правах у процесі прийняття рішення, згідно з нормами права і статутів, називаються *колегіальними*. У багатьох об'єднаннях усі члени мають однакове право вирішального голосу, у той час на *єпископських конференціях* вирішальний голос силою права (*ipso jure*) належить лише єпархіальним єпископам і особам, прирівняним до них у правовому статусі, та єпископам-коад'юторам. Єпископи-помічники й інші титулярні єпископи, як правило, мають лише право дорадчого голосу, за умови, що статuti конференцій єпископів не передбачають іншої процедури, яка ґрунтується на власних особливих традиціях. Координації й об'єднання, рішення яких приймають не всі їхні члени, а лише ті, кому довірили управління, називаються *неколегіальними*. Класичним прикладом неколегіальних юридичних осіб є єпархії, парохії та єпархіальні семінарії – юридичні особи, які у всіх правових діях представляють відповідно єпархіальний єпископ, порох чи ректор.

Водночас церковний уряд означає дане згідно з церковним розпорядженням, тривале завдання для реалізації духовної мети. Церковний уряд, по-перше, не обов'язково передбачає участь у священній владі (*sacra potestas*), і тому церковні уряди можуть отримувати також миряни, жінки й чоловіки, якщо це безпосередньо не заборонено Божим або чинним церковним правом. По-друге, церковний уряд як такий не має статусу юридичної особи.

Церковний уряд надається адміністративним актом канонічного призначення. Без призначення церковний уряд не можна отримати правосильно. Саме призначення відбувається в три етапи: а) визначення особи; б) надання титулу; в) призначення на церковний уряд (введення на церковну посаду). Канонічне призначення на церковний уряд може здійснюватися чотирма способами: а) через вільне надання уряду, коли компетентна влада призначає на посаду особу на основі вільного вибору; б) через затвердження, коли компетентна влада повинна затвердити на цій посаді відповідну кандидатуру, запропоновану третьою стороною; в) через підтвердження чи допуск, коли компетентна влада здійснює канонічне призначення особи, попередньо вибраної чи призначеної; г) через звичайні

вибори і прийняття обраною на посаду, якщо вибори не потребують затвердження.

Втрата церковного уряду може відбуватися: а) автоматично (із закінченням попередньо визначеного терміну або через досягнення обумовлених у праві певних вікових меж); б) добровільно (відмовою чи зреченням від церковного уряду); в) примусово. В останньому випадку можуть мати місце три причини: а) переведення на нову посаду; б) звільнення з церковного уряду; в) позбавлення церковного уряду як канонічна санкція за злочин. Силою права (*ipso jure*) особа втрачає свій церковний уряд, коли: а) втрачає статус священнослужителя; б) офіційно відрікається від католицької віри чи церковного співпричастя; в) священнослужитель намагається укласти шлюб, нехай навіть цивільний.

Структурна суть таїнства церкви полягає у взаємній і цілковитій іманентності Вселенської та партикулярних церков. А ці церкви є лише двома конститутивними вимірами, двома нероздільними елементами однієї Христової церкви. Розуміння цього дає можливість правильно оцінити проблему співвідношення між загальним правом (*jus universale*) і партикулярним правом (*jus particulare*), а також природу, мету і зв'язки між різними інституційними органами в співпричасті церкви і церков (*communio Ecclesiae et Ecclesiarum*).

Природа ієрархічної структури церкви є і колегіальна, і заснована на першості одного. Це відображається в обох суб'єктах верховної влади в церкві – в уряді *папи* і в колегії єпископів. До того ж СІС/1983 ставить Римського Архієрея перед *колегією єпископів*. Останні, взяті кожен поодиноці, представляють у колегії свої партикулярні церкви, а в сукупності та разом з главою – папою – одну Вселенську церкву. Главою єпископської колегії є Римський Архієрей, якому доручене служіння, надане самим Господом Петрові, як першому серед апостолів. У католицькій традиції його називають папою. Він володіє в церкві звичайною, найвищою, повною, безпосередньою й універсальною владою.

Найвища влада, що її має колегія єпископів у всій церкві, урочистим способом виконується на *Вселенському соборі*. Звичайно, найвища влада може здійснюватися єпископською колегією і поза собором, не урочистим способом. Але щоб рішення чи декрети єпископів стали обов'язковими для всіх вірних, вони повинні бути апробовані на публічному засіданні всіх отців собору і папи, а потім особисто підтвержені та проголошені папою.

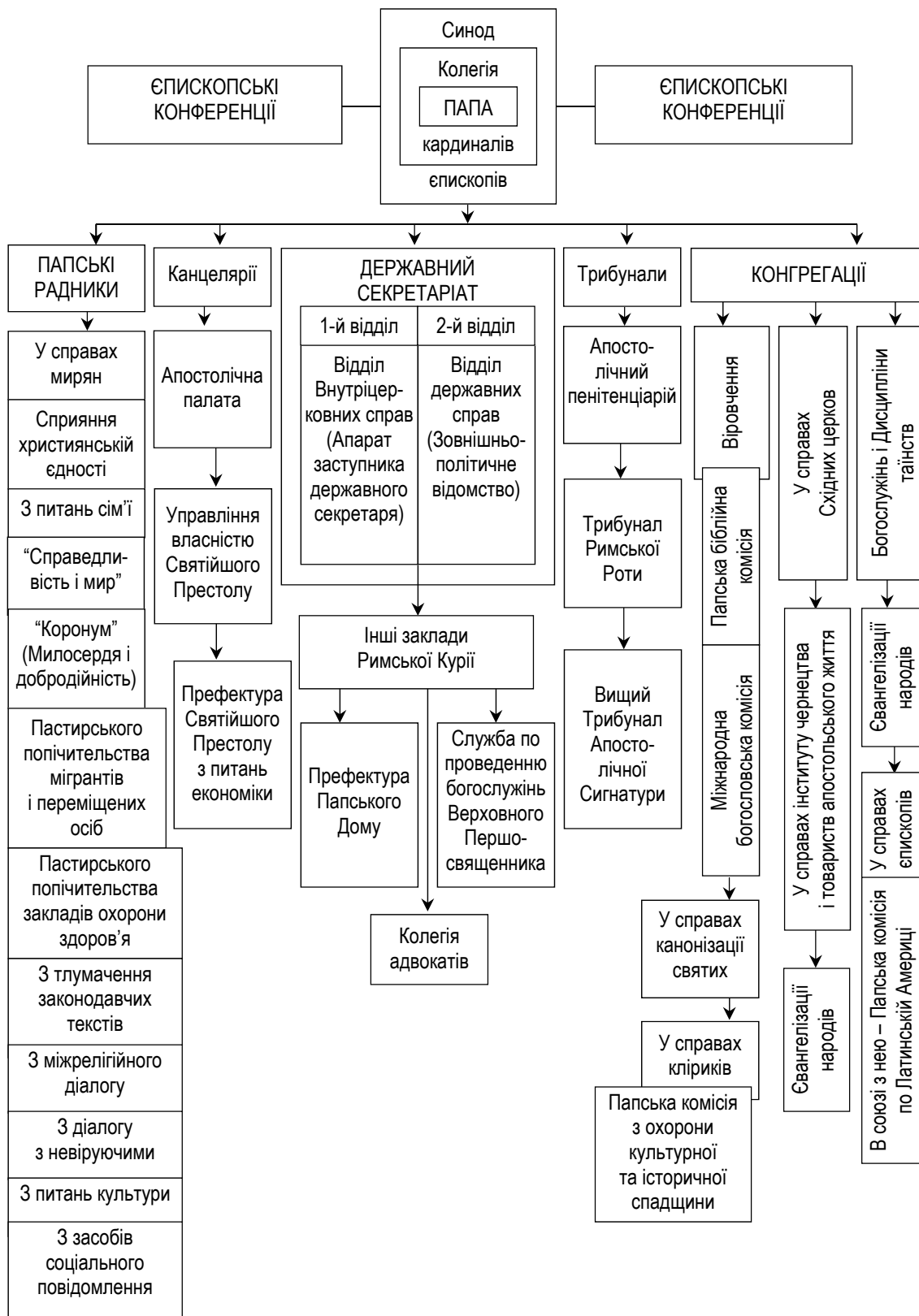
З огляду на велику кількість єпископів, з якими важко спілкуватися разом, 15 вересня 1965 року, на II Ватиканському соборі, папою Павлом VI встановлено *Синод єпископів*. Це збори єпископів, вибраних з різних регіонів землі та скликаних у певні періоди для сприяння тісному взаємозв'язку

між папою й єпископами, аби останні були підмогою папі у справі збереження і розвитку віри і моралі, при дотриманні та закріпленні церковної дисципліни, а також для розгляду проблем, пов'язаних з діяльністю церкви у світі. Отже, Синод, як постійний орган, є для папи засобом колегіального здійснення його уряду архієрея (рис. 2).

На відміну від єпископату, який має повноту таїнства священства і тому належить до конститутивної структури Церкви, *колегія кардиналів* – суто церковна інституція, яка виникла у ранньому Середньовіччі, але лише з XII ст. набула рис справжньої колегії. Розрізняють кардиналів-єпископів (наданий титул однієї з приміських єпархій Римської церкви), кардиналів-пресвітерів (наданий титул однієї з римських церков) і кардиналів-дияконів (як правило, обіймають уряд у римській курії), але всі вони рівноправні. Ця особлива колегія об'єднується в *консисторію* і виконує функції папського сенату. Колегія кардиналів виконує три функції: а) за спеціальними нормами права здійснює вибори папи; б) колегіально консулює папу на консисторії щодо особливо важливих питань; в) окремі члени колегії надають папі допомогу, виконуючи різні уряди, опікуючись Вселенською церквою. Титул кардиналів можуть отримувати також патріархи східних церков. Після досягнення віку 80 років кардинали позбавляються права участі у *конклаві*, а разом з тим і права виборів нового папи.

Ряд дикастерій-органів – *державний* (папський) *секретаріат* і 9 *конгрегацій* – допомагають папі у виконанні його найвищого пастирського уряду на благо Вселенської церкви і партикулярних церков та утворюють *Римську курію*. Як правило, з єпископів призначаються *легати* папи, яким він на тривалий час дає уряд і повноваження свого представництва в партикулярних церквах різних держав чи регіонів, а одночасно в державах і урядах. З їх числа вибираються *нунції*, які є в ранзі державних *послів* і силою права *деканами* (старшими представниками) дипломатичного корпусу.

Частина народу Божого (*portio Populi Dei*), єпископ і пресвітерія утворюють *діоцез* – церковно-адміністративну територіальну одиницю, на чолі якої стоїть архієрей (єпископ або архієпископ). Частиною Божого народу – а не адміністративним округом Вселенської церкви – є також *єпархія*, яка доручається пастирській опіці єпископа, здійснюваній у співпраці з *пресвітеріатом* таким чином, що вона становить окрему церкву. Партикулярній церкві може бути наданий статут, відмінний від єпархії, – наприклад, *територіальна прелатура*. Але ці та інші правові фрагменти Божого народу (*територіальне абатство, апостольський вікаріат, апостольська префектура, апостольська адміністрація, ординаріат для душпастирської опіки військових, персональна партикулярна церква*) можуть бути названі партикулярною церквою тоді, коли їх главою є єпископ.

Рисунок 2 – Структура римської курії (після реформи 01.03.89)

Центром партикулярної церкви, заснованої за образом церкви Вселенської (ad imfignem Ecclesiae universalis), є *єпископ*, який через консекрацію, а в східній традиції – через хіротонію (посвячення в єпископи), отримує разом з обов'язком освячувати й обов'язок навчати та управляти. Єпархіальному єпископу належить вся влада в єпархії – звичайна, безпосередня, необхідна для виконання його пастирських обов'язків.

Помічниками й радниками свого єпископа є *пресвітери*, котрі разом з ним творять єдиний в єпархії пресвітеріат, главою котрого й є єпископ. Отже, єпископське служіння є не лише особистим, але й синодальним за суттю, а партикулярна церква має структурну аналогічність із Вселенською церквою. Зокрема, *пресвітерська рада* – інституційна форма братерства священників – постає як сенат єпископа. Члени пресвітеріату називаються ординарними (звичайними), якщо вони отримують інкардинацію (приналежність, включення) у тій же єпархії, де й виконують уряд, та екстраординарним (надзвичайним), якщо не інкардиновані в ній.

Поряд із провінційним синодом діє *єпархіальний синод*, який хоч і виконував різні функції в конститутивному житті церкви, залежно від частоти його проведення та від культурних і церковних особливостей тієї чи іншої епохи, але продовжував постійно існувати протягом всієї історії латинської церкви. Ця канонічна інституція, яка виникла в середині II ст., набула правової форми і пройшла тривалий процес еволюції. Основна функція синоду полягає в тому, щоб допомагати єпископу порадами щодо прийняття правових норм чи загальних рішень, стосовно душпастирської діяльності у довіреній йому партикулярній церкві. Його членами можуть бути вірні всіх церковних станів (миряни, члени чернечих чинів, священнослужителі). Збирається він тоді, коли цього вимагають обставини. До єпархіального синоду близька *душпастирська рада*, яка повинна скликатися щонайменше раз на рік. Як і пресвітерська рада, вона є консультативною і володіє правом дорадчого голосу.

У 1983 р. при пресвітерській раді створений новий орган – *колегія радників*, члени якої вільно вибираються чи призначаються єпископом із членів пресвітерської ради. Ця колегія володіє правом дорадчого голосу стосовно призначення чи звільнення економів єпархії, а також в особливо важливих справах щодо управління єпархіальним майном. Вирішальною її роль стає тоді, коли єпископська столиця стає вакантною й управління єпархією (аж до призначення єпархіального адміністратора) переходить до цієї колегії, а також у ході процедури призначення нового єпископа. Конференція єпископів може вирішити, щоб обов'язки колегії радників були передані *кафедральній капітулі*, якою управляє хтось із її членів.

Відповідним зняттям єпископа, що допомагає йому в управлінні єпархією, особливо при організації пастирської діяльності та під час призначення адміністрації єпархії, а також при здійсненні судової влади, є *єпархіальна курія*. СІС/1983 запропонував запровадити новий уряд *модератора курії*, який під головуванням єпархіального єпископа повинен координувати вирішення адміністративних справ і дбати, щоб інші працівники курії старанно виконували свої обов'язки. Як правило, ним керує *генеральний вікарій* (у східному праві – протосинкел) із числа священників чи *канцлер*. У деяких куріях роль модератора вже давно передана *генеральному секретареві*, повноваження якого припиняються в той момент, коли єпископська столиця стає вакантною.

Для виконання судової влади єпархіальний єпископ повинен призначити *судового вікарія*, відмінного від генерального вікарія. Він володіє особистою звичайною владою, але його самостійність щодо єпархіального єпископа більша і його повноваження не припиняються, навіть якщо єпископська столиця стає вакантною. Для управління майном єпархії єпископ призначає *єпархіального економа*, а для координації єпархіальної та понадпарохіальної пасторальної діяльності – *деканів* чи *районних вікаріїв*.

Як визначена частина єпархії, що представляє певну частину вірних, постає *парохія*, що доручається *пароху* (священнику). Основою надання спільноті вірних статусу персональної парохії, можуть бути: а) обряд; б) мова; в) національність. Кодекс 1983 р. передбачає можливість доручити душпастирську діяльність в одній чи кількох парохіях кільком священникам спільно, солідарно (*in solidum*). Відроджена традиція перших сторіч історії церкви, коли єпископи, які очолюють різні церкви, об'єднують свої зусилля й наміри для примноження блага церкви, організуючи *собори*, *провінційні синоди*, *пленарні синоди*, на яких визначалося спільне навчання віри, регулювання церковної дисципліни.

Серед різних об'єднань партикулярних церков особливе значення надається давнім патріаршим і митрополичим церквам та їхнім церковним провінціям. Церковна провінція утворюється шляхом об'єднання сусідніх церков на одній території; її органами влади є *митрополит* і *провінційний синод*. Уряд митрополита пов'язаний з певною єпископською столицею і з владою нагляду за збереженням віри і церковної дисципліни в *єпархіях-суфраганах* (підпорядкованих). Провінційному синоду, навпаки, належить влада управління у всіх партикулярних церквах однієї церковної провінції. Він проводиться тоді, коли це вважає за доцільне більшість єпархіальних єпископів цієї провінції. Проте він не може скликатися, якщо митрополичий престол стає вакантним. За певних обставин Апостольська столиця може надати митрополиту особливі обов'язки і владу, і тоді великі єпархії трансформуються у *церковні провінції*.

На пропозицію *конференції єпископів* Апостольська столиця може об'єднувати сусідні церковні провінції в *церковні регіони*. Вони ніким не очолюються, а зібрання їх єпископів не має інших повноважень, окрім тих, які були надані їм Апостольською столицею. Щоправда, важко зрозуміти, яка ж різниця між єпископським зібранням одного регіону і конференцією єпископів. Спільний місцевий синод для всіх окремих церков єпископської конференції називається *пленарним синодом*.

З вищенаведеного витікає, що все західне канонічне право, як внутрішня структура церковної спільноти, так і наука з власною епістемологією і методологією, викладається і тлумачиться, виходячи з трьох основних елементів церкви: а) харизма; б) слово; в) таїнство. Тому й служіння Божого слова відбувається в різних формах: а) літургійна проповідь; б) катехітичне навчання; в) навчальні (освітні) структури церкви; г) місіонерська і виховна діяльність церкви; д) правовий захист інтегральності віри й церковної спільноти.

5. Правові основи проголошення слова. Особливу конститутивну силу для співпричастя вірних має проповідь. Правом проповідувати Боже слово володіють передусім єпископи, для яких це є також їхнім обов'язком. Священики й диякони також можуть виконувати свої повноваження (*facultas*) проповідувати скрізь, за умови, що на здійснення цієї місії є хоча б умовна згода настоятеля церкви, у якій вони служать. Для проповідування ченцям у їх церквах і каплицях необхідний лише дозвіл компетентного настоятеля. А згідно з рішенням окремих єпископських конференцій допускається проповідування і мирян, проте лише на радіо та по телебаченню.

Усі члени церкви, передусім батьки, мають бути активними суб'єктами її катехітичної діяльності. Катехіза лише тоді спричинюється до зростання віри, коли обидва її виміри – навчання доктрини і досвід християнського життя – усвідомлюються і практикуються як взаємодіючі елементи цілого. До того ж парох має дбати про здобуття катехітичних знань усіх членів Божого народу: дітей, молоді, дорослих, залучаючи до співпраці катехітів, незалежно від того, духовні вони особи, ченці чи миряни. Завдання полягає в тому, щоб на всіх рівнях організувати ефективну катехітичну діяльність.

Увесь Божий народ покликаний також до участі в пророчій діяльності церкви. Це означає, що миряни можуть здійснювати служіння слова, отримувати право співпраці з єпископами і священиками в освітній діяльності та в літургійному служінні (навіть якщо вони не є лекторами чи аколитами). За винятком священиків, повернених до світського стану, до проповідування можуть бути допущені всі вірні, дотримуючись виданих єпископською конференцією рішень, якщо в цьому є якась потреба чи

необхідність. У виняткових випадках миряни можуть проповідувати і під час євхаристійних зібрань.

Найбільш авторитетним, а тому формально зобов'язуючим виявом церковного служіння слова, є учительський уряд церкви. Його специфічна функція полягає, з одного боку, у тому, щоб виконувати довірену церкві функцію збереження й поширення скарбниці віри (*depositum fidei*) – Святого Письма і традиції (Святого Передання), а з другого боку, – в особливо важливому завданні автентичного витлумачення написаного чи переданого Слова Божого. У реалізації функції учительського уряду церкви папою та єпископами з різним рівнем відповідальності беруть участь усі хрещені та мирнопомазані. Виділяють різні рівні прийняття вірними навчання учительського уряду церкви: а) послух; б) “релігійний послух розуму і волі”; в) внутрішній “релігійний послух”. Крім того, всі вірні зобов'язані виконувати розпорядження і декрети, які видає законна церковна влада, підтверджуючи чи спростовуючи при цьому якесь вчення.

Одним із засобів впливу на віруючих є церковні покарання. Насамперед це епитимії – церковні покарання, що володіли широким спектром (від легких до тяжких): поклони, пости, тривалі молитви (а раніше – і бичування). Серед заходів покарання, часто вживаних церковним судом, був інтердикт. Це покарання могло виноситися церковній громаді як такій і означало заборону богослужіння або позбавлення священика права здійснення таїнств або похорону в покараній парафії. Інтердикт міг бути також спрямований проти окремої людини, яка внаслідок цього втрачала значну частину своїх юридичних прав, зокрема право носити зброю. Останнє в давнину було особливо важким позбавленням для покараного.

Якщо після прийняття хрещення хтось цілковито відмовляється від християнської віри, заперечує Божі правди і католицьке вчення, або свідомо виключається зі спілкування з єпископами й папою, то він – апостат, еретик чи схизматик, і підлягає санкції екскомуніки (відлучення від церкви). Хто після прийняття хрещення вперто заперечує вчення, проголошене папою чи колегією єпископів, той після попередження, яким він знехтував, може бути підданий канонічній санкції. Водночас церковні канони передбачають, що ніхто не має права змушувати людей до прийняття католицької віри всупереч їхньому сумлінню. Щодо відлучення, то це особливо сувора міра, що раніше була свого роду релігійним вигнанням. Відлучений опинявся за межами церковної громади. Якщо він помирав у такому стані, то залишався вічно засудженим.

Сьогодні цьому покаранню віруючі можуть підлягати й за інші дії. Так, Католицька Церква вчить, що діти – це Божий дар. Католикам не дозволено використовувати презервативи і будь-які інші методи запобігання вагітності. Подружжя користуються лише методами природного

планування сім'ї. Життя людини починається з моменту зачаття. А те, що аборт – це вбивство живої людини, підтверджують, за словами духовенства, також лікарі та науковці. В Україні аборти легалізовані, але церковне покарання за вбивство ненародженої дитини (так само, як за вбивство народженої) передбачається екскомуніка. Власне, зробивши аборт, мати, батько, лікарі, медсестри та всі інші, причетні до злочину, вважається, самі себе відлучають від Церкви.

Канонічні норми наголошують на місіонерській природі церкви-паломниці та євангелізації як на основному обов'язку Божого народу в цілому і кожного його члена – окремо. Передбачені також норми, які стосуються місіонерів і катехитів як основних суб'єктів місіонерської діяльності. До того ж виховна й освітня діяльність церкви здійснюється по трьох каналах: а) школи; б) католицькі університети; в) церковні університети й факультети. Передбачені також право й обов'язок батьків виховувати власних дітей у дусі своїх переконань. Нині, згідно з принципами екуменізму, відмінена заборона на ведення католиками офіційного діалогу з некатоліками без спеціального на це дозволу Апостольської столиці чи місцевого ієрарха. Спрощені також умови для стосунків між вірними різних християнських церков, введені норми про змішані шлюби тощо.

Канони накладають на всіх вірних, які виконують важливе завдання в церковній спільноті, обов'язок публічного визнання віри католицької церкви. Це типове зобов'язання є особистим, і його виконання не може бути передовірене іншим особам. Воно містить публічне зобов'язання послуху Христові й церкві, і виконується згідно з проголошеною Апостольською столицею формулою, яка містить Нікео-Константинопольське сповідання віри (325–381) разом з пізнішими додатками.

Викладач теологічних дисциплін у вищому церковному освітньому закладі повинен бути уповноважений на цю діяльність відповідною церковною владою. Водночас він мусить бути членом католицької церкви, навчати як католик і поширювати вчення згідно з доктриною церкви. Таким способом ієрархія доручає мирянам відповідні функції, які за своєю природою більше подібні до душпастирських завдань.

У 1966 р. Конгрегація у справах віровчення скасувала “Індекс заборонених книг”, а через 10 років запровадила новий порядок проведення цензури. Тепер дозвіл (*licentia*) церковною владою видання здійснюється без вираження її ставлення до видання, тоді як затвердження (*approbatio*) передбачає його наявність. СІС/1983 вимагає *approbatio* на видання перекладів текстів Святого Письма, літургійних книг, молитовників, катехізисів. Без *approbatio* богословські книжки не можуть використовуватися як підручники чи навчальні тексти, продаватися чи роздаватися в церквах і каплицях. В інших випадках достатньо *licentia*, а попередня церковна

цензура лише рекомендована. Отже, якщо книга видається без *approbatio*, це ще не означає, що вона отримує статус “забороненої”.

У канонічному праві, як і в кожній правовій системі, судові рішення (вирок) – кінцева точка (*poło magnitico*) всього процесу. Цим рішенням, яке прийняте в ході типових для церкви процесів і має виразно стверджувальний (декларативний) характер, церковна влада визнає юридично-зобов’язуючі факти і в такий спосіб гарантує об’єктивну реалізацію досвіду церкви. Канонічне право має також ряд інших адміністративних процесів, найважливішими серед яких є: а) процедура при усунуванні або переведенні пароха, що не є канонічним покаранням; б) процедура ексклюстрації (законного перебування ченця з довічною професією поза чином на визначений період); в) процедура звільнення з чернечого стану (секуляризація), що передбачає три етапи попередження, декрет звільнення і його затвердження компетентною владою. За звинуваченням залишається право на захист, залучення до справи адвоката чи навіть експерта.

Отже, основними елементами в структурі канонічних процедур є: а) наявність самого факту процесу (подання позову і визначення предмету спору); б) стадія збирання свідчень і слухання справи та прийняття рішення (суддівське вивчення і перевірка доказів); в) прийняття постанови (вироку чи декрету), який виключає правову (*de jure*) і фактичну (*de facto*) частини. Відмінності зі структурою судової процедури простежуються тут лише в формальностях.

6. Право таїнств. Основним способом самореалізації церкви є таїнства як знак присутності в ній Христа. Подібно іншим літургійним діям, таїнства не мають приватного характеру, вони є діями Церкви. Тому звершення таїнств стосується всього “тіла церкви”. Священнослужителі не можуть відмовляти у таїнствах тим, хто просить за них, належно налаштований і кому право не забороняє приймати їх.

Щоб бути дієвим і плідним, звершення таїнств передбачає віру. Право на прийняття таїнств чи право приймати церковні добра стосується всіх вірних, а не лише віруючих-мирян. Тобто, маються на увазі й ті, хто перебуває в неповній єдності з Католицькою церквою. Дане ж право може бути реалізоване лише тоді, коли наявні три основні передумови: а) прохання (*petitio*); б) відповідне налаштування, стан, підготовка (*dispositio*); в) відсутність заборони чи правових перешкод. Католицька церква (як і православна) визнає 7 таїнств: євхаристію (причастя), хрещення, миропомазання (конфірмацію), покаяння (сповідь), священство, шлюб, елеосвячення.

Найбільше освячувальна функція священнослужителів проявляється у звершенні *євхаристії* чи євхаристійному зібранні, на якому вони виступають від імені Христа і проповідують його таємницю, поєднуючи

молитви вірних із жертвою їхнього Господа. Її звершення є центром літургійної дії всієї церкви, у якій кожен вірний повинен брати активну участь, кожен у свій спосіб, і завдяки якій всі перебувають у спільноті з Господнім тілом і один з одним. Отже, у цьому таїнстві реалізується спільне священство вірних. Саме єпархія як основна правова організаційна форма партикулярної церкви набуває своїх об'єднуючих факторів через Євангеліє та євхаристію, тоді як парохіальна спільнота має процвітати насамперед у спільному звершенні недільної літургії.

З євхаристією, як центральним елементом католицького культу, джерелом і вершиною всього християнського життя, пов'язані інші таїнства; вони їй підпорядковані, як також усі інші церковні служіння й апостольство. До того ж якщо хрещення і миропомазання постають неповторними елементами християнського взаємичення, то євхаристія є його динамічним моментом. Ці три таїнства так тісно пов'язані між собою, що їхня наявність є умовою повного християнського взаємичення. Так, наприклад, дорослий, який був похрещений, повинен відразу бути миропомазаний, взяти участь у євхаристії та причаститися. Священнослужителі зобов'язуються до якомога частішого, бажано щоденного, звершення євхаристії. Зрештою, на важливість євхаристії вказує і той факт, що хворі та люди при смерті мають право отримати цей дар, який зобов'язаний принести їм парох, вікарій, капелан, або кожен священнослужитель чи інша призначена для цього особа. При відсутності правової заборони кожний похрещений може і повинен бути допущений до святого причастя.

До святого причастя не можуть допускатися особи, що були екскомуніковані чи піддані інтердикту після вироку чи оголошенні їм відповідного покарання, а також ті, які вперто не розкаюються в явно тяжкому гріхові. Канони наголошують на обов'язку кожного віруючого святкувати неділю як основний святковий день. У той день під час пресвятої євхаристії здійснюється пасхальна тайна, у якій зобов'язані брати участь усі віруючі. Допуск при прийнятті святого причастя може обмежуватись щодо двох категорій: а) християн-некатоликів; б) розлучених подругів, які уклали новий подружній союз. Якщо перша перешкода може бути подолана за відповідних умов, то щодо другої донині існують думки про визнання другого шлюбу нелегітимним з католицької точки зору. Священик отримує гроші не як платню за літургію, а як стипендію для підтримання свого існування. Якщо ця пожертва не є необхідною для священика, то він повинен частково чи повністю передати її на потреби бідних. Нині поставлене завдання і поступового відходу від бенефіційної системи.

Фундаментом християнського життя, "брамою" для інших таїнств є таїнство *хрещення*. Насамперед необхідне для спасіння, воно символізує звільнення людини від гріха, її відродження і прилучення до церкви. Дорослі (після виповнення 14 років) хрестяться за таких умов: а) бажання;

б) навчання; в) катехуменат (практика християнського життя); г) покаяння. Водночас батьки мають подбати про те, щоб їхні діти були похрещені протягом перших тижнів життя. Стосовно відданих інших церков, слід виділити ті з них, з якими католицька церква має домовленості про взаємне визнання хрещення, та ті, з якими подібні договори не укладені.

Наступне таїнство *миропомазання* містить три елементи католицького вчення. Воно: а) зміцнює зв'язок із церквою; б) передає особливий дар чи особливу силу Святого Духа; в) дає змогу поширювати й захищати віру. Якщо в хрещенні вірний відроджується, то в миропомазанні він зміцнюється. Те, що в хрещенні закладається, тут зміцнюється. Щодо здійснення таїнства побутують дві думки: а) миропомазувати слід приймати у свідомому віці (з 7 років); б) краще почекати до юнацького віку; водночас конференція єпископів має право визначати інший віковий ценз. Свідком миропомазання повинен бути хтось із хресних батьків.

Усі східні священники можуть здійснювати його правосильно як разом із хрещенням, так і окремо. Миро, яке застосовується при миропомазанні, повинен освятити тільки єпископ, навіть якщо таїнство здійснюватиме священник. Миропомазання є передумовою для законності певних правових дій: а) прийняття в семінарію; б) допуску до новіціату (періоду послушництва, мінімальна тривалість якого в латинському обряді становить 12 місяців); в) визнання хресних батьків; г) прийняття священного сану; д) допуску до таїнства шлюбу. Протестант, який входить у співпричастя з католицькою церквою, повинен пройти таїнство миропомазання.

Єдиний шлях примирення з Богом і з церквою похрещеного, який усвідомлює за собою тяжкий гріх, – це таїнство *покаяння* (сповіді). Хто усвідомлює за собою тяжкий гріх, той не повинен без попередньої сповіді приступати до причастя. Вірні, які сповідуються у своїх гріхах уповноваженому священнослужителю і висловлюють щире бажання виправитися, отримують у дозволі того ж священнослужителя Господнє прощення своїх гріхів. Звичайним способом звершення таїнства є індивідуальне каяття, тоді як загальна, літургійна сповідь має винятковий характер і здійснюється: а) при небезпеці смерті; б) при поважній необхідності (наприклад, немає достатньої кількості сповідників). Покаяння має право здійснювати кожен священник. Він не може відмовити у відпущенні гріхів і зобов'язаний зберігати таємницю сповіді. По сповіді є три види покарань: а) цензури (виправні кари); б) відшкодувальні покарання; в) засоби виправлення і покаяння. Відміненою ж може бути навіть санкція відлучення (*excommunicato*), що призначається після інтердикту і суспензи (“мале відлучення”) як суворіше покарання за ересі та схизми. На першому місці постає захист церковної спільноти з гарантуванням права захисту обвинувачуваного.

Таїнство *священства* відрізняється від функції загального священства і реалізується на трьох рівнях: а) дияконія; б) пресвітерство; в) єпископат. За допомогою цього таїнства священнослужителі уподібнюються Христу (як священику, пророку і царю) та отримують у дар сходження Святого Духа. Дияконське служіння може бути передане й жонатим чоловікам (з 35 років), проте не допускається рукопокладення у таїнство священства жінок. Таїнство зобов'язує духовних осіб здійснювати в церковній спільноті навчання, освячення і керування. Єпископ не звершує таїнства без: а) папського повноваження; б) “відпускнуго листа”. При порушенні цих норм на єпископа накладається річна заборона звершувати свячення.

Піднесення *шлюбу* до таїнства означає, що і на нього поширюється благодать, а сім'я перетворюється на домашню церкву. Перешкоди для одруження бувають двох типів: а) абсолютні (недостатній вік, попередній подружній зв'язок); б) відносні (кровна спорідненість, убивство подруга). Перешкодами для шлюбу можуть бути також імпотенція, публічна обітниця чистоти, посвячення, викрадення, нерівність боговшанування, свячення, прилюдна пристойність, правове і духовне споріднення, а умовою – згода. СІС/1983 ліквідував перешкоду на заборону шлюбу між католиками й похрещеними, що належать до інших християнських конфесій, та між католиками і нехрещеними за умови відповідних зобов'язань. Шлюб є нерозривним, але при порушеннях умов постає як неправосильний і веде до розлучення. Проте цей привілей надається лише папою.

Останнє таїнство, *єлеосвячення*, найчастіше здійснюється як помазання недужих при загрозі смерті та відрізняється від обряду напуття. Вірні некатолицької Східної церкви можуть приймати таїнство від католицького священника – і навпаки. Через помазання недужий у своїх стражданнях отримує сили протистояти страхом смерті й об'єднується з Христом. При цьому прощаються гріхи й удосконалюється покаєння. Єлеосвячення має публічний характер. Церква рекомендує похорон померлих вірних, але не забороняє і кремацію. У сумнівних випадках керуються принципом церковної спільноти.

ВИСНОВКИ

Ми розглянули теоретичні питання, що стосуються розуміння сутності й змісту поняття канонічне право, зупинилися на класифікації систем права, місця в ній різних форм канонічного права, з'ясували специфіку його вияву в православ'ї й католицизмі, зупинилися на джерелах, структурі й функціях канонічного права, а також на тенденції його поміркованої еволюції в сучасному динамічно мінливому світі.

Із вищенаведеного стає зрозуміло, що спочатку термін “канонічне право” практично не застосовувався, бо не існувало окремої системи норм права, що регулюють питання віри, культу, а норми права й норми релігії були тісно переплетені; у християнстві завжди була присутня ідея про богоугодний характер права, тому порушення норм права розглядались як гріх. Згодом на підґрунті юрисдикції церкви над певними класами осіб і категоріями справ виникли такі галузі канонічного права, як корпоративне, кримінальне, шлюбно-сімейне, процесуальне тощо.

Надалі канонічне право змінювалося відповідно до потреб часу і цим воно відрізняється від, наприклад, системи мусульманського права, яка була настільки прив'язана до авторитету Корану, що місця для законотворчості просто не залишалось; щоправда, у канонічному праві авторитет Біблії також ніколи не заперечувався, але водночас визнавалося, що церква може приймати й абсолютно нові норми права, якщо вони не суперечать загальним принципам віри.

Згодом більшість країн, у яких діяли великі християнські громади і застосовувалося канонічне право (насамперед це країни Європи), проголосили принцип відокремлення церкви від держави. Це означало, що церква має право регулювати тільки свої внутрішні відносини, а її норми розглядаються лише як корпоративні та не можуть суперечити законодавству. Деякі держави у взаєминах з церквою дотримуються іншого принципу і проголошують християнство панівною релігією.

Проте важливим є не те, чи застосовується сьогодні канонічне право у світській сфері, а те, що канонічне право в минулому вплинуло на становлення основних правових систем сучасності. І хоча на сьогодні лише деякі держави визнають чинність канонічного права на своїй території (наприклад, Кіпр), вивчення цього аспекту громадської діяльності церкви має надзвичайно важливе значення для ознайомлення з її історією, процесом становлення сучасних правових держав в Європі.

Тому характеристика канонічного права як вагомого розділу релігієзнавства й становитиме предмет нашого вивчення в подальшому.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У чому полягає значення проблеми канонічного права та необхідність ознайомлення з його ключовими засадами майбутніх юристів?
2. Які типи правових систем Вам відомі?
3. Які форми канонічного права Ви можете назвати?
4. Які найвидатніші дослідники канонічного права православних церков Вам відомі?
5. Назвіть основні джерела канонічного права в православ'ї?
6. Що таке Апостольські правила?
7. Поняття каноністики як науки з погляду православ'я.
8. Визначення церковного права в православ'ї.
9. Що Вам відомо про канонічні й неканонічні церкви в православ'ї, історію їх становлення та розвиток?
10. Дайте коротку характеристику системи управління РПЦ.
11. Який сучасний правовий статут УПЦ (МП)?
12. Дайте характеристику процесу богослужіння в православ'ї.
13. Назвіть і охарактеризуйте християнські таїнства.
14. На яких принципах будується діяльність церковного суду в православних церквах?
15. Хто є розпорядником церковного майна в православ'ї?
16. Які дослідники канонічного права в католицизмі Вам відомі?
17. Основні джерела канонічного права в католицизмі.
18. Визначення канонічного права в католицизмі.
19. Розкажіть про інституціональні органи Римо-Католицької церкви.
20. Яка структура Римської курії?
21. Які правові основи проголошення слова в католицизмі Ви знаєте?
22. Специфіка права таїнства в католицизмі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бедуэл Г. История церкви / Г. Бедуэл ; пер. с фр. – М. : Христианская Россия, 1996. – 299 с.
2. Булгаков С. Н. Православие : очерки учения Православной Церкви / С. Н. Булгаков. – К. : Лыбидь, 1991. – 234 с.
3. Каноническое право в католической церкви / Л. Джероза. – М. : Христианская Россия, 1996. – 379 с.
4. Джероза Л. Церковне право / Л. Джероза ; пер. з нім. Н. Щиглевської. – Львів : Свічадо, 2001. – 336 с.
5. Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии. – М. : Синод. тип., 1839. – 70 с.
6. Дионисий Ареопагит. О церковной иерархии / Ареопагит Дионисий // Мистическое богословие. – К. : Путь к истине, 1991. – С. 5–37.
7. Документи Другого Ватиканського Собору : конституції, декрети, декларації. – Львів : Свічадо, 1996. – 753 с.
8. Ерде П. Церковне конституційне право / П. Ерде ; пер. з угор. П. Гергелі. – Львів : Свічадо, 2000. – 428 с.
9. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
10. Зносско-Боровский М., прот. Православие, Римо-католичество, Протестантизм и Сektантство : лекции по сравнительному богословию, читанные в Свято-Троицкой дух. семинарии / М. Зносско-Боровский, прот. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1991. – 158 с.
11. Каноны, или Книга правил, святых апостолов, святых соборов, Вселенских и поместных, и святых отцов. – СПб. : Об-во св. Василия Великого, 2000. – 432 с.
12. Карташев Л. В. Вселенские соборы / Л. В. Карташев. – М. : Республика, 1994. – 542 с.
13. Кодекс канонів Східних Церков, проголошений Іваном Павлом II: авторизований переклад. – Львів : Вид-во о. Василіан, 1993. – 845 с.
14. Лавров А. Записки по предмету Закона Божия / А. Лавров. – К. : Полиграфкнига. – М. : Тип. Г. Лисснера и Д. Совко, 1912. – 264 с.
15. Лінч Д. Г. Середньовічна церква. Коротка історія / Д. Г. Лінч ; пер. з англ. В. Шовкуна. – К. : Основи, 1994. – 492 с.
16. Певцов В. Лекции по церковному праву / В. Певцов. – СПб. : Типо-литогр. СПб. одиночной тюрьмы, 1914. – 242 с.
17. Поснов М. Э. История христианской церкви (до разделения Церквей – 1054 г.) / М. Э. Поснов. – К. : Путь к истине, 1991. – 614 с.
18. Русская Православная Церковь и право : комментарий / отв. ред. М. В. Ильичев. – М. : Изд-во БЕК, 1999. – 464 с.

19. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира / А. Х. Саидов ; отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1993. – 148 с.
20. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
21. Теория государства и права / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. – М. : ИНФРА-М, НОРМА, 1997. – 510 с.
22. Устав об управлении Украинской Православной Церкви // Журн. Моск. Патриархии. – 1991. – № 5. – С. 2–19.
23. Фрис В. де. Православие и католичество / В.Фрис де. – Брюссель : Жизнь с Богом, 1992. – 158 с.
24. Швайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: основы : в 2 т. / К. Швайгерт, Г. Кетц ; пер. с нем. – Т. 1. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 480 с.
25. Швайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. / К. Швайгерт, Г. Кетц ; пер. с нем. – Т. 2. – М. : Междунар. отношения, 1998. – 512 с.

Навчальне видання

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Конспект лекцій за темою
“Канонічне право православних
і католицької церков”

Укладач

Мозговий Іван Павлович

Редагування *А. О. Карпенко*

Технічне редагування *І. О. Кругляк*

Комп'ютерна верстка *Н. А. Височанська*

Підписано до друку 31.12.2013. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 3,6. Умов. друк. арк. 3,9. Зам. № 1290

Видавець і виготовлювач
Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
вул. Петропавлівська, 57, м. Суми, 40000, Україна, тел. 0(542) 66-51-27

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 3160 від 10.04.2008